

তৃতীয় অধ্যায়

সামাজিক সংস্থাবোধ (Understanding Social Institutions)

পৰিচয় (Introduction):

দেখা যায়, সমাজখনত প্ৰতিজন লোকৰে একোটা নিৰ্দিষ্ট স্থান (Status) আছে। সেইমতে, প্ৰতিজন ব্যক্তিয়ে পালন কৰিবলগীয়া একোটা ভূমিকাও (Role) থাকে। অৱশ্যে, এই ভূমিকা চিনেমাই-নাটকে অভিনেতাসকলে পালন কৰা ভূমিকাৰ দৰে নহয়।

আমাৰ সমাজখনত এনে কিছুমান অনুষ্ঠান আছে যিবোৰে আমাৰ স্বাধীনতা সীমিত বা নিয়ন্ত্ৰিত কৰি ৰাখে আৰু প্ৰয়োজন সাপেক্ষে পুৰস্কাৰ বা শাস্তিৰো বিধান কৰে। এনে ধৰণৰ কাৰ্য সম্পাদন কৰা বৃহৎ অনুষ্ঠানটি হৈছে ৰাষ্ট্ৰ আৰু ক্ষুদ্ৰ অনুষ্ঠানটি হৈছে আমাৰ পৰিয়াল।

এই অধ্যায়ত আমি কিছুমান সামাজিক অনুষ্ঠানৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম যি ধৰণেৰে সমাজশাস্ত্ৰ (Sociology) আৰু সামাজিক নৃ-তত্ত্ব বিভাগ (Social Anthropology) এই বিষয়বোৰ আলোচনা কৰে। যেনে—

- (১) পৰিয়াল, বিবাহ আৰু সম্বন্ধ
- (২) ৰাজনীতি
- (৩) অৰ্থনীতি
- (৪) ধৰ্ম
- (৫) শিক্ষা

বহুল ভিত্তিত ক'বলৈ গ'লে, এটি সামাজিক অনুষ্ঠান হৈছে এনে এক ব্যৱস্থা যি কিছুমান নিৰ্দিষ্ট নীতি-নিয়ম প্ৰণয়ন আৰু প্ৰয়োগ কৰি সেইবোৰক আইনৰ দ্বাৰা স্বীকৃতি দি সমাজখনক নিয়ন্ত্ৰিত কৰি ৰাখে। এই নিয়মখিনি ভংগ কৰাৰ অধিকাৰ দেশৰ আইনে কাকো নিদিয়। এই অনুষ্ঠানসমূহে মানুহৰ ব্যক্তি-স্বাধীনতা খৰচ কৰে যদিও তেওঁলোকক অনেকখিনি সুযোগ-সুবিধাও প্ৰদান কৰে।

একোটা সামাজিক অনুষ্ঠান কেতিয়াবা আমাৰ বাবে একোটা আকাংক্ষিত লক্ষ্যও হৈ পৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে, পৰিয়াল, ধৰ্ম, ৰাষ্ট্ৰ, শিক্ষা আদি কোনো মানুহৰ বাবে একোটা আকাংক্ষিত লক্ষ্য হৈ পৰে।

ক্রিয়া কলাপ-১ (Activity-1)

ৰাষ্ট্ৰ বা ধৰ্মৰ বাবে মানুহে কেনেকৈ ত্যাগ স্বীকাৰ কৰে, আলোচনা কৰা।

দেখা যায় যে সামাজিক অনুষ্ঠানসমূহ সমাজশাস্ত্ৰত ভিন্ন ভিন্ন ধাৰণাৰ আধাৰত অধ্যয়ন কৰা হয়। কাৰ্যাত্মক ভাবাদৰ্শী (Functionalist) আৰু সংঘাতবাদী (Conflicting) শ্ৰেণীটোৱে এই বিষয়সমূহ ভিন্ন দৃষ্টিকোণৰ পৰা অধ্যয়ন কৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে, শ্ৰেণী বিভাজন আৰু সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণৰ বিষয়টি ল'ব পৰা যায়। এইদৰে সামাজিক অনুষ্ঠানসমূহ ভিন্ন ভিন্ন দৃষ্টিকোণৰ পৰা অধ্যয়ন কৰা হয়।

কাৰ্যাত্মক দৃষ্টিকোণৰ পৰা চালে দেখা যায় যে সামাজিক অনুষ্ঠান একোটা কিছু নীতি-নিয়ম, বিশ্বাস, মূল্যবোধ আদিৰ এক জটিল বিন্যাস হয় আৰু সামাজিক অনুষ্ঠান একোটা দৰাচলতে কিছুমান সামাজিক প্ৰয়োজন পূৰণ কৰাৰ স্বার্থতহে গঢ়ি তোলা হয় বুলিব পাৰি। ইয়াৰে কিছুমান অনুষ্ঠান, যেনে— আইন ব্যৱস্থা, শিক্ষা ব্যৱস্থা আদিক বিধিসন্মত অনুষ্ঠান বুলি ধৰা হয় আৰু পৰিয়াল, বিবাহ আদিক অনানুষ্ঠানিক বিষয় বুলি ধৰা হয়।

সংঘাতবাদী দৃষ্টিভঙ্গীৰে চোৱাসকলে কয় যে সমাজত সকলো মানুহে সমান স্থান লাভ কৰিবলৈ নাপায়। শ্ৰেণীভেদ ব্যৱস্থা, জাতিভেদ ব্যৱস্থা, জনজাতীয় ব্যৱস্থা, লিংগ বৈষম্য আদিৰ বাবে সমাজ এখনত কিছু লোকে সম-মৰ্যাদা নাপায় কাৰণ এই বিষয়বিলাকক লৈ মুখ্য ভূমিকা পালন কৰাসকলেহে সমাজখনত অধিক গুৰুত্ব লাভ কৰে। এতিয়া মুখ্য ভূমিকা পালন কৰা শ্ৰেণীটোৱে সামাজিক, ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিকভাৱে সমাজখনৰ দিক নিৰ্ণয় কৰিব পাৰে বাবে তেওঁলোকেই সমাজখনৰ নিয়ন্ত্ৰণ নিজৰ হাতলৈ নিব পাৰে।

এই দিশৰ পৰা চালে দেখা যায় যে বৃহত্তৰ সমাজখনৰ প্ৰয়োজনৰ খাতিৰতহে সামাজিক অনুষ্ঠানসমূহ গঢ় লৈ উঠে বোলা ধাৰণাটি সত্য নহয়।

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰোঁতে তোমালোকে কেইটিমান উদাহৰণ দাঙি ধৰিবলৈ চেষ্টা কৰা য'ত সামাজিক অনুষ্ঠানসমূহে ব্যক্তি-স্বাধীনতা খৰ্ব কৰাৰ সমান্তৰালভাৱে কিছু কিছু ক্ষেত্ৰত সুযোগ-সুবিধাও প্ৰদান কৰিছে। লগতে, এই অনুষ্ঠানসমূহে কেনেকৈ সমাজৰ বিভিন্ন শ্ৰেণীক ভিন্ন ভিন্ন ধৰণেৰে প্ৰভাৱান্বিত কৰে, দেখুওৱা।

উদাহৰণ স্বৰূপে, পাৰিবাৰিক জীৱনে কেনেকৈ এহাতে ব্যক্তি-স্বাধীনতা সীমিত কৰে আৰু আনহাতে তেওঁক কিছু সুযোগ-সুবিধাও প্ৰদান কৰে, আলোচনা কৰা, অথবা, আইনী ব্যৱস্থাটোৱে ব্যক্তি-স্বাধীনতা সীমিত কৰাৰ সমান্তৰালভাৱে কেনেকৈ সুযোগ-সুবিধাও প্ৰদান কৰে, আলোচনা কৰা।

পৰিয়াল, বিবাহ আৰু স্বজন (Family, Marriage and Kinship) :

পৰিয়ালেই হৈছে অতি স্বাভাৱিকভাৱে গঢ় লৈ উঠা সামাজিক অনুষ্ঠান আৰু প্ৰায়বোৰ পৰিয়ালৰ আন্তঃগাঁথনি প্ৰায় একে। অন্য কোনো সামাজিক অনুষ্ঠানেই পৰিয়ালৰ দৰে বিশ্বব্যাপ্ত আৰু অপৰিৱৰ্তনীয় নহয়। বহু যুগধৰি সমাজশাস্ত্ৰ আৰু সামাজিক নৃতত্ত্ব বিভাগে ক্ষেত্ৰ অধ্যয়ন কৰি পৰিয়াল, বিবাহ আৰু স্বজনতাই সকলো ধৰণৰ সমাজতে কেনেকৈ মূল ভেটি এটা গঢ়ি তোলে, তাৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিছে। একোটা পৰিয়াল

কেনেকৈ সংস্কাৰ-সংস্কৃতি, শিক্ষা-ৰাজনীতি আৰু অৰ্থনীতিৰ লগতো জড়িত, সেই বিষয়েই তেওঁলোকে সুন্দৰকৈ ফাঁহিয়াই দেখুৱাইছে। এই ক্ষেত্ৰত আমি প্ৰথম অধ্যায়ত পাই অহাৰ দৰেই এটা দিশৰ অধ্যয়নে কেনেকৈ আন এটা দিশকো সামৰি লয়, সেই কথা আমাক মনত পেলাই দিছে।

কাৰ্যাত্মক ভাবাদৰ্শীসকলৰ মতে, সমাজখনৰ প্ৰয়োজনীয়খিনি পূৰণ কৰাত আৰু সামাজিক শৃংখলা বৰ্তাই ৰখাত পৰিয়ালে অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। তেওঁলোকে লক্ষ্য কৰিছে যে আধুনিক উদ্যোগ-নিৰ্ভৰ সমাজখনত মহিলাসকলে যদি পৰিয়ালটিৰ দায়িত্ব কান্ধ পাতি লয় আৰু পুৰুষসকলে যদি উপাৰ্জন কৰিবলৈ ওলাই যায়, তেতিয়াহে উত্তম ফল এটি লাভ কৰি পাৰে।

আমাৰ দেশখনত কিন্তু দেখা গৈছে যে একক পৰিয়ালসমূহ বেছি ফলদায়ক হয়। (সিং, ১৯৯৩: ৮৩) ইয়াৰ পৰা ইয়াকে ক'ব পাৰি যে সমাজ এখনৰ পাৰিবাৰিক গাঁথনিটোৰ আমি সাধাৰণীকৰণ কৰিব নোৱাৰোঁ। কাৰ্যাত্মবাদী (Functionalist) সকলে কোৱামতে, আধুনিক উদ্যোগপ্ৰধান সমাজখনত একক পৰিয়ালেই হৈছে সৰ্বোত্তম। এনে পৰিয়ালৰ এজন সদস্যই উপাৰ্জনৰ বাবে ঘৰৰ বাহিৰলৈ যাব পাৰে আৰু আনজনে পৰিয়ালটিৰ শিশু-সন্তানসকলৰ দায়িত্ব ল'ব পাৰে। বাস্তৱ ক্ষেত্ৰত দেখা যায়, এনে পৰিয়ালত সাধাৰণতে পুৰুষ সদস্যজনেই অৰ্থ উপাৰ্জনকাৰী হয় আৰু মহিলা সদস্যগৰাকীয়ে পাৰিবাৰিক আৰেগ-অনুভূতিবোৰৰ তদাৰক কৰি পৰিয়ালটি একতাৰ ডোলেৰে বান্ধি ৰাখে। (গীডেনচ, ২০০১)

এই কথাটো অৱশ্যে সম্পূৰ্ণ শুদ্ধ নহয় কাৰণ ইয়াত লিংগ বৈষম্যৰ কথা প্ৰকাশ পাইছে আৰু লগতে পৃথিৱীৰ বহুখিনি সমাজতে ইয়াৰ বিপৰীত চিত্ৰ এখনহে দেখিবলৈ পোৱা যায়। এতিয়া, উদ্যোগিক ক্ষেত্ৰখনতো দেখা গৈছে যে বস্ত্ৰ উদ্যোগকে আদি কৰি অনেক ক্ষেত্ৰত মহিলাসকলে এক উল্লেখযোগ্য বৰঙণি আগবঢ়াই আহিছে। সেয়েহে, পুৰুষ সদস্যজনেই পৰিয়ালৰ মুৰব্বীৰ দায়িত্বখিনি পালন কৰিব লাগিব বুলি কোনো কথা নাই।

পৰিয়াল গঠনত ভিন্নতা (Variations in Family Forms) :

আমাৰ দেশত একক পৰিয়াল আৰু যৌথ পৰিয়ালৰ মাজৰ সুবিধা-অসুবিধাখিনিক লৈ যথেষ্ট বিতৰ্ক হোৱা দেখা যায়। সমাজবিজ্ঞানে পিছে প্ৰায়বোৰ ক্ষেত্ৰতে আমাৰ সাধাৰণ জ্ঞানখিনিক লৈ প্ৰশ্ন উত্থাপন কৰে। আমাৰ দেশত সাধাৰণতে দৰিদ্ৰ শ্ৰেণীটোৰ মাজত একক পৰিয়ালসমূহ বেছিকৈ দেখা পোৱা যায়। এম.এ. শ্বাহ নামৰ সমাজ বিজ্ঞানীজনৰ মতে স্বাধীনোত্তৰ ভাৰতত যৌথ পৰিয়ালৰ সংখ্যাহে বৃদ্ধি পাইছে। তেওঁৰ মতে ইয়াৰ প্ৰধান কাৰণ হৈছে জীৱন-কালৰ দৈৰ্ঘ্য, যিটো পুৰুষসকলৰ ক্ষেত্ৰত ১৯৪১-৫০ ৰ পৰা ১৯৮১-৮৫ বৰ্ষৰ সময়ছোৱাত ৩২ - ৫৫ বছৰলৈ আৰু মহিলাৰ ক্ষেত্ৰত ৩১ - ৫৫ বছৰলৈ বৃদ্ধি পাইছিল।

ফলস্বৰূপে, আমাৰ দেশত মানুহৰ গড় আয়ুস ৬০ বছৰতকৈয়ো অধিক হৈছে। তেওঁ লিখিছে, 'কেনে ধৰণৰ পৰিয়ালত এই বয়সস্থ লোকসকলক দেখা পোৱা যায়? মই ভাবোঁ, যৌথ পৰিয়ালত।' তেওঁৰ এইটো কথা অৱশ্যে সাধাৰণীকৰণ (Generalisation) ৰ দোষেৰে দূষিত হৈ পৰিছে। কিন্তু, সমাজ-বিজ্ঞানৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা চালে দেখা যায় যে আমাৰ দেশত বৰ্তমান যৌথ পৰিয়াল ব্যৱস্থাৰ অৱনতি ঘটিছে বুলি অন্ধভাৱে বিশ্বাস কৰি থকাটোও শুভ লক্ষণ নহয়। সেয়ে আমি এই দিশত ক্ষেত্ৰত অধ্যয়ন (Field Study) কৰাৰ প্ৰয়োজনীয়তা

আহি পৰিছে। ক্ষেত্ৰ অধ্যয়নৰ পৰা ইতিমধ্যে দেখা পোৱা গৈছে যে ভিন্ন ভিন্ন সমাজত ভিন্ন ধৰণৰ পৰিয়াল গঢ় লৈ উঠিছে। তাৰে কিছুমান পৰিয়াল মাতৃপ্ৰধান বা মাতৃকেন্দ্ৰিক (Matrilocal) আৰু আন কিছুমান পৰিয়াল পিতৃপ্ৰধান বা পিতৃকেন্দ্ৰিক (Patrilocal) হিচাপে গঢ় লৈ উঠে। মাতৃপ্ৰধান পৰিয়াল ব্যৱস্থাত কোনো নৱ-দম্পত্তি মহিলাগৰাকীৰ গৃহতহে বাস কৰাৰ বিপৰীতে পিতৃপ্ৰধান পৰিয়ালত নৱ-দম্পত্তি পুৰুষজনৰ পিতৃ-গৃহতহে থাকিবলৈ লয়। পিতৃতান্ত্ৰিক পৰিয়ালত পুৰুষ-সদস্যজনে যিকোনো সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰাৰ কৰ্তৃত্ব লাভ কৰাৰ বিপৰীতে মাতৃপ্ৰধান পৰিয়ালত সেই কৰ্তৃত্ব মহিলাগৰাকীয়েহে লাভ কৰা দেখা যায়।

নাৰী নেতৃত্বাধীন ঘৰ (Female headed households) :

পুৰুষসকলে যেতিয়া নগৰ অঞ্চললৈ প্ৰব্ৰজন কৰে তেতিয়া মহিলাসকলে হাল বোৱা আৰু খেতিপথাৰ পৰিচালনাৰ কামো কৰিব লাগে। বহু সময়ত তেওঁলোকেই পৰিয়ালৰ একমাত্ৰ জীৱিকা অৰ্জনৰ গৰাকী হয়। তেনে ধৰণৰ পৰিয়ালকে নাৰী নেতৃত্বাধীন পৰিয়াল বুলি কোৱা হয়। বিধৱা অৱস্থায়ো এনে পৰিয়াল গঠনত ভূমিকা ল'ব পাৰে। কেতিয়াবা আকৌ এনেকুৱাও হ'ব পাৰে, পুৰুষজন পুনৰ বিবাহ পাশত আবদ্ধ হয় আৰু তেওঁৰ পূৰ্বৰ পৰিয়ালটিক ভৰণ-পোষণ দিয়াটো বন্ধ কৰি দিয়ে। এনে অৱস্থাত নাৰীগৰাকীয়ে পৰিয়ালটিৰ ভৰণ-পোষণৰ সমস্ত দায়িত্বই ল'বলগীয়া হয়। দক্ষিণ-পূব মহাৰাষ্ট্ৰত বসবাস কৰা কালামচ্ (Kolams) জনজাতি আৰু অন্ধ্ৰ প্ৰদেশৰ উত্তৰ অঞ্চলত বসবাস কৰা জনজাতিসকলৰ মাজত এনে নাৰী নেতৃত্বাধীন পৰিয়ালক প্ৰতিমান হিচাপে লোৱা হয়।

অন্যান্য সামাজিক স্তৰৰ লগত পৰিয়ালৰ সম্পৰ্ক আৰু পাৰিবাৰিক পৰিৱৰ্তন (Families Linked to other Social Spheres and Family changes) :

দেখিবলৈ পাওঁ যে সমাজৰ ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক ক্ষেত্ৰসমূহৰ পৰা পৰিয়াল-ব্যৱস্থাটো সম্পূৰ্ণ পৃথকৰূপে গঢ় লৈ উঠে যদিও যিকোনো প্ৰকাৰে হ'লেও পৰিয়াল এটি বা গৃহস্থী ঘৰ এখন সমাজখনৰ বাকীবোৰ ক্ষেত্ৰৰ সৈতে জড়িত হৈ পৰে।

এইক্ষেত্ৰত এটি আমোদজনক কথা উদাহৰণ হিচাপে দাঙি ধৰিব পৰা যায়। যোৱা শতিকাৰ ৯০ ৰ দশকত পূৱ-জাৰ্মানী আৰু পশ্চিম জাৰ্মানী একত্ৰিত হোৱাৰ পৰৱৰ্তী পৰ্যায়ত সেই দেশৰ চৰকাৰে সকলো ধৰণৰ সমাজ-কল্যাণমূলক আৰু পৰিয়াল-কল্যাণমূলক আঁচনি প্ৰত্যাহ্বাৰ কৰাত দেশৰ যুৱক-যুৱতীসকলে বিবাহ-পাশত আবদ্ধ হৈ পৰিয়াল একোটি গঢ়ি তোলাৰ চিন্তাটো পৰিত্যাগ কৰিছিল যাতে তেওঁলোক কোনো ধৰণৰ অৰ্থনৈতিক সংকটৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া নহয়। এনেদৰে দেখা যায় যে পৰিয়াল আৰু পাৰিবাৰিক কথাবোৰ দেশৰ অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হয়। তথাপিও অৱশ্যে পৰিৱৰ্তন আৰু প্ৰগতি সমান্তৰালভাৱেই আগবাঢ়ে।

পৰিয়াল আৰু বাসস্থানৰ পাৰ্থক্য লক্ষ্য কৰা

কাম আৰু ঘৰ

পৰিয়ালত কেনেকৈ লিংগভেদ হয় (How Gendered Family is?) :

সাধাৰণতে মানুহে ভাবে, ল'ৰা-সন্তান এটিয়েহে তেওঁলোকক বৃদ্ধকালত চোৱা-চিতা কৰিব আৰু কন্যা সন্তানটি বিবাহৰ জৰিয়তে আঁতৰি যাব। সেয়েহে, সাধাৰণ মানুহখিনিয়ে সদায় ল'ৰা সন্তানত অধিক গুৰুত্ব প্ৰদান কৰে আৰু তেওঁলোকৰ ভৰণ-পোষণ আৰু শিক্ষা-দীক্ষাত অধিক ধন আৰু সময় বিনিয়োগ কৰে, যদিও পুত্ৰ-সন্তান এটিকৈ কন্যা-সন্তান এটিৰ জীৱনকাল স্বাভাৱিকভাৱেই বেছি হোৱা দেখা যায়। তথাপিও দেখা যায়, আমাৰ দেশত কন্যা-সন্তানৰ মৃত্যুৰ হাৰ যথেষ্ট বেছি।

১৯০১ চনৰ পৰা ২০১১ চনৰ ভিতৰত ল'ৰা-ছোৱালীৰ অনুপাত :

বৰ্ষ	লিংগ অনুপাত	বৰ্ষ	লিংগ অনুপাত	বৰ্ষ	লিংগ অনুপাত
১৯০১	৯৭২	১৯১১	৯৬৪	১৯২১	৯৫৫
১৯৩১	৯৫০	১৯৪১	৯৪৫	১৯৫১	৯৪৬
১৯৬১	৯৪১	১৯৭১	৯৩০	১৯৮১	৯৩৪
১৯৯১	৯২৬	২০০১	৯৩৩	২০১১	৯৪০

কন্যা-শিশু হত্যার ঘটনা বৃদ্ধি হোৱা বাবে আমাৰ দেশত ল'ৰা-ছোৱালীৰ অনুপাতৰ যথেষ্টই অৱনতি ঘটিছে। ১৯৯১ চনত এই অনুপাত ১০০০ জনৰ বিপৰীতে ৯৩৪ হোৱাৰ পৰা ২০০১ চনত ৯২৭ হৈ হ'য়গৈ। শতাংশ হিচাপত এই লিংগ বৈষম্যৰ ছবিখন যথেষ্ট ভয়াবহ। পাঞ্জাব, হাৰিয়ানা, মহাৰাষ্ট্ৰ, উত্তৰ প্ৰদেশ আদি উন্নত ৰাজ্যসমূহতো এই লিংগ অনুপাত যথেষ্ট হতাশাজনক। পঞ্চাৰত প্ৰতি ১০০০ জন ল'ৰাৰ বিপৰীতে ছোৱালীৰ সংখ্যা হৈছে ৭৯৩ মাত্ৰ।

বিবাহৰ অনুষ্ঠান (Institution of Marriage) :

ঐতিহাসিকভাৱে ভিন ভিন সমাজত ভিন ভিন পদ্ধতিৰে বিবাহ-কাৰ্য সম্পন্ন কৰা হয়। আনকি বিবাহ অনুষ্ঠানত দৰা-কইনাৰ উপস্থিতিৰ ক্ষেত্ৰতো সমাজভেদে ভিন ভিন নীতি-নিয়ম পালন কৰা হয়।

ক্ৰিয়া কলাপ-২ (Activity-2)

তেলেণ্ড ভাষাত কোৱা হয়, কন্যা শিশু এটি ডাঙৰ-দীঘল কৰাটো গছপুলি এটি সাৰ-পানী দি ডাঙৰ-দীঘল কৰাৰ নিচিনাই। এই ধৰণৰ বাক্যৰ বিপৰীত অৰ্থ প্ৰকাশ কৰা উক্তি বিচাৰি উলিওৱা আৰু লগতে এনে উক্তিৰ মাজেৰে প্ৰকাশ পোৱা সমাজৰ লিংগ বৈষম্যৰ ছবি এখন দাঙি ধৰা।

ক্ৰিয়া কলাপ-৩ (Activity-3)

বিভিন্ন সমাজত জীৱন-সংগী বাচি লোৱাৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰচলিত নিয়মসমূহ আলোচনা কৰা।

বিবাহৰ বিভিন্ন স্বৰূপ (Forms of Marriage) :

সমাজভেদে বিবাহৰ ক্ষেত্ৰত ভিন ভিন নীতি-নিয়ম পালন কৰা হয়। প্ৰধানকৈ, বিবাহৰ বাবে সংগী নিৰ্বাচনৰ ক্ষেত্ৰতে এই নীতি-নিয়মবোৰ পালন কৰা হয়। কিছুমান সমাজত একগামী বিবাহৰ (Monogamy) পৰম্পৰা থকাৰ বিপৰীতে আন কিছু সমাজত বহুগামী বিবাহৰো (Polygamy) পৰম্পৰা থাকে। একগামী ব্যৱস্থাত মাত্ৰ এজন পুৰুষ আৰু এগৰাকী মহিলাৰ মাজতহে বিবাহ অনুষ্ঠিত হয়। কিন্তু, বহুগামী বিবাহ ব্যৱস্থাত এজন পুৰুষে একাধিক নাৰী বা এগৰাকী মহিলাই একাধিক পুৰুষৰ সৈতে বিবাহ পাশত আবদ্ধ হ'ব পাৰে।

অৱশ্যে, একগামী বিবাহ ব্যৱস্থাতো জীৱন-সংগীৰ মৃত্যু বা বিবাহ-বিচ্ছেদ আদিৰ পৰৱৰ্তী সময়তহে পুনৰ বিবাহৰ সুযোগ লাভ কৰে। প্ৰধানকৈ, পুৰুষসকলৰ ক্ষেত্ৰত এনে বিবাহৰ উদাহৰণ যথেষ্ট দেখা যায় যদিও বিধৱা-বিবাহৰ ক্ষেত্ৰত উচ্চ শ্ৰেণীৰ হিন্দু সমাজখন এতিয়াও ইমান উদাৰ হোৱা নাই, যদিও বিগত ১৯ শতিকাত বিধৱা-বিবাহৰ সপক্ষে এক আন্দোলন গঢ় লৈ উঠিছিল। সেয়ে হয়তো দেশৰ প্ৰায় ১০ শতাংশ মহিলা আৰু ৫০ বছৰৰ উৰ্দ্ধৰ ৫৫ শতাংশ মহিলাই বিধৱা হিচাপেই জীৱন কটাবলগীয়া হয়।

বহু-বিবাহৰ ক্ষেত্ৰতো দুই ধৰণৰ পৰম্পৰা দেখিবলৈ পোৱা যায়। বহুপত্নী (Polygamy) ব্যৱস্থাত এজন পুৰুষে একে সময়তে একাধিক মহিলাক বিয়া কৰাব পাৰে আৰু বহুপতি (Polyandry) ব্যৱস্থাত এজনী

মহিলাই একাধিক পুৰুষক বিয়া কৰাব পাৰে। প্ৰধানকৈ, আৰ্থিক দীনতাৰ বাবেই বহুতো পুৰুষে বহুপতি (Polyandry) ব্যৱস্থাটো মানি লয়।

সামাজিক বিবাহৰ নীতি-নিয়মসমূহ (Arranged Marriages, Rules and Prescriptions) :

বেছিভাগ সমাজতে বিবাহৰ বাবে দৰা-কইনাৰ নিৰ্বাচন তেওঁলোকৰ পিতৃ-মাতৃ বা সম্পৰ্কীয় লোকসকলে কৰে আৰু কিছু কিছু সীমিত ক্ষেত্ৰতহে পাত্ৰ-পাত্ৰীসকলে নিজৰ পচন্দমতে জীৱন-সংগী বাচি ল'ব পাৰে। এই ক্ষেত্ৰত সাধাৰণতে দুই ধৰণৰ সামাজিক ব্যৱস্থা দেখিবলৈ পোৱা যায়। এবিধ হৈছে অন্তঃবিবাহ (Endogamy) আৰু আনবিধ হৈছে বহিঃবিবাহ (Exogamy)।

অন্তঃবিবাহ ব্যৱস্থাত একেই গাঁৱৰে জাত-ধৰ্মৰ পাত্ৰ-পাত্ৰীৰ মাজতহে বিবাহ অনুষ্ঠিত হয়। ইয়াৰ বিপৰীতে বহিঃবিবাহ ব্যৱস্থাত নিজৰ গাঁৱৰ বাহিৰৰ সমাজৰ পৰা পাত্ৰ-পাত্ৰী নিৰ্বাচন কৰা হয়। বিশেষ কিছুমান গোটে, জাতি, বৰ্ণ, ধৰ্ম আদিৰ মাজতহে অৱশ্যে এই ধৰণৰ বিবাহ ব্যৱস্থা থাকে।

প্ৰধানকৈ, পাত্ৰীগৰাকীৰ বিবাহ কোনো দূৰণিবটীয়া গাঁৱৰ পাত্ৰৰ লগতহে সম্পন্ন কৰা হয় যাতে কইনাগৰাকীৰ দাম্পত্য জীৱনত তেওঁৰ মাতৃ পৰিয়ালে কোনো ধৰণৰ প্ৰভাৱ পেলাব নোৱাৰে, কাৰণ দুইখন ঘৰৰ মাজৰ দূৰত্বৰ হেতু সদস্যসকলৰ আহ-যাহ যথেষ্ট কম হয়। সেয়েহে বিবাহ-বাহৰত কইনাঘৰীয়া আয়তীসকলে কিছুমান দুখলগা বিয়ানাম গোৱা শুনিবলৈ পোৱা যায়।

‘দেউতা ঐ, আমি এজাক চৰাইৰ দৰে, আমি দূৰলৈ উৰি গুচি যাম।

আমাৰ এই যাত্ৰা দীঘলীয়া।

আমি নাজানো কোন স্থানলৈ আমি উৰি যাম।

দেউতা, মোৰ ৰাজকীয় ৰথ তোমাৰ ৰাজকাৰেঙৰ পৰা নোলায় (কাৰণ দুৱাৰখন বৰ সৰু)।

মোৰ জী, মই ইটা এচপৰা এৰুৱাই দিওঁ (তোমাৰ ৰথৰ বাবে পথ বহল কৰিবৰ উদ্দেশ্যে)

তুমি তোমাৰ ঘৰলৈ যাবই লাগিব।

হে’ মোৰ বিদায়ী কন্যা, তোমাৰ কোমল ধুনীয়া চুলি

তোমাৰ দৰা সোনকালেই আহিব আৰু তোমাক লৈ যাব।

ঢোল ডাঙৰকৈ বাজিছে, চেহনাই কোমলকৈ বাজিছে

এজন অচিনাকি লোকৰ পুত্ৰ মোক নিবলৈ আহিব।’

ক্ৰিয়া কলাপ-৪ (Activity-4)

বিভিন্ন বিয়াগীত সংগ্ৰহ কৰা য'ত পাত্ৰীগৰাকীৰ মনৰ দুখখিনিৰ প্ৰতিফলন ঘটে।

ক্ৰিয়া কলাপ-৫ (Activity-5)

বিবাহৰ বিভিন্ন বিজ্ঞাপন সংগ্ৰহ কৰা আৰু অন্তঃবিবাহ (Endogamy) ব্যৱস্থা এতিয়াও প্ৰচলিত হৈ আছে নেকি, লক্ষ্য কৰা।

বিবাহৰ ক্ষেত্ৰত পাত্ৰ-পাত্ৰীৰ নিজা পচন্দ-অপচন্দ কিমান দূৰ খাটে, আলোচনা কৰা।
লগতে, বিবাহৰ ক্ষেত্ৰত বৰ্তমান সময়ত কি কি পৰিৱৰ্তন আহিছে, আলোচনা কৰা।

কিছু মূল ধাৰণা : পৰিয়াল, স্বজনতা আৰু বিবাহ (Some Basic Concepts : Family, Kinship and Marriage) :

পৰিয়াল হৈছে অতি ওচৰ সম্পৰ্কৰ ব্যক্তি বিশেষৰ একোটা গোট য'ত প্ৰাপ্তবয়স্কসকলে বাকীসকল সদস্যৰ লগতে সতি-সন্তানসকলৰ ভৰণ-পোষণৰ দায়িত্ব লয়। পৰিয়াল এটিৰ সদস্যসকলৰ মাজত সাধাৰণতে তেজৰ সম্পৰ্কই মূল যদিও বিবাহৰ জৰিয়তেও দুই-এক সদস্য পৰিয়াল এটিৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈ পৰে।

জন্মসূত্ৰে পৰিয়াল এটিৰ সদস্য হোৱাটো হৈছে প্ৰাথমিক সদস্য (Primary) হোৱা আৰু বিবাহৰ জৰিয়তে পৰিয়াল এটিৰ অন্তৰ্ভুক্ত হোৱাটো প্ৰজনন (Procreation) ৰ জৰিয়তে সদস্যভুক্ত হোৱা বুলি কোৱা হয়। দেখা যায় যে পৰিয়াল এটিৰ অৰ্থনৈতিক অৱস্থাটো সদস্যসকলৰ ওপৰত প্ৰত্যক্ষভাৱে নিৰ্ভৰশীল।

টাইনীৰ আইতাকে জীৱনত জীৱিকাৰ বাবে বহু ধৰণৰ কামেই কৰিছিল। বৃদ্ধকালত গৈ থৈ তেওঁ মানুহৰ ঘৰে ঘৰে চাকৰণীৰ কামো কৰিবলগীয়া হ'ল। যিটো বয়সত তেওঁ নাতি-নাতিনীৰ লগত খেলা-ধূলা কৰি হাঁহি-মাতি থাকিব লাগিছিল সেইটো বয়সত তেওঁ আনৰ ল'ৰা ছোৱালীৰ আপডাল কৰাৰ লগতে মালিকনীৰ হাত-ভৰিও মালিচ কৰি দিবলগীয়া হৈছিল।

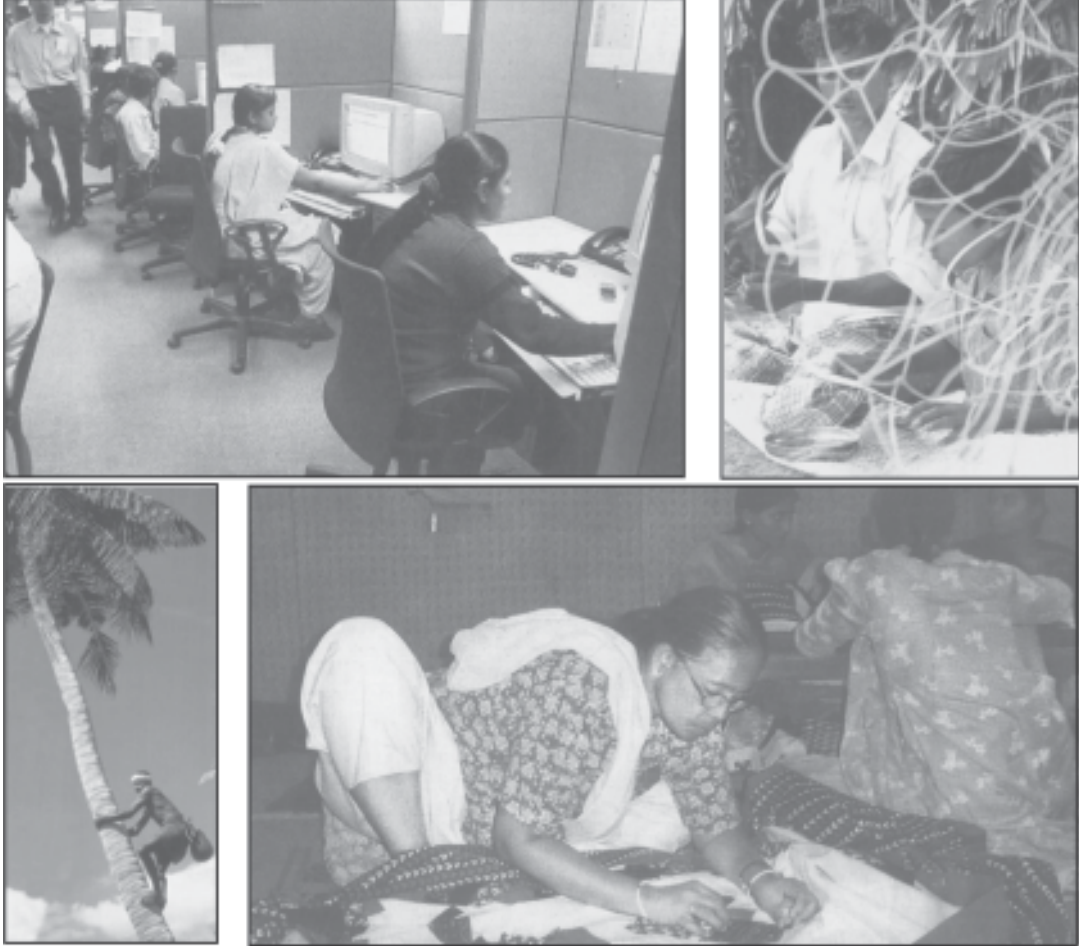
এনে ধৰণৰ কাম কিছুমানৰ উল্লেখ কৰা।

কৰ্ম আৰু অৰ্থনৈতিক জীৱন : কৰ্ম কি? (Work and Economic Life : What is Work) :

ছাত্ৰ-ছাত্ৰী হিচাপে বা যুৱক-যুৱতী হিচাপে আমি ভৱিষ্যতে কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰা কামবোৰৰ পৰিকল্পনা কৰা। এই কৰ্ম কিন্তু মাননি বা ধনৰ বিনিময়ত কৰা কাৰ্য্যহে। বিনা দৰমহাত কৰা কাম নহয়। (এইটো অৱশ্যে কৰ্ম সম্পৰ্কে অতি সৰলীকৃত এক ধাৰণাহে। বহু ধৰণৰ এনে কাম আছে য'ত মাননি বা দৰমহাৰ কথাটো নাহে।) এই ধৰণৰ কামবোৰ চৰকাৰীভাৱে স্বীকৃত জীৱিকা বুলিও ধৰা নহয়।

অনানুষ্ঠানিক অৰ্থনীতি (Informal economy) বুলিলে এনে ধৰণৰ কামসমূহক বুজায় যিবোৰ নিয়মিত চাকৰি (Regular job) বুলি ধৰা নহয় যদিও এই ধৰণৰ কামৰ বিনিময়ত কেতিয়াবা কিছু পৰিমাণৰ ধন আগবঢ়োৱা হ'ব পাৰে।

কৰ্ম বুলিলে এতিয়া সেইবোৰ কামকে বুজোৱা হয় যিবোৰত শাৰীৰিক বা মানসিক শক্তি প্ৰয়োগ কৰা হয় আৰু যিবোৰৰ বিনিময়ত মাননি বা দৰমহা আগবঢ়োৱা হয় বা কেতিয়াবা নহয়ো।

বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ কাম

কৰ্মৰ আধুনিক ৰূপ আৰু কৰ্ম-বিভাজন (Modern Forms of Work and Division of Labour) :

প্ৰাক্-আধুনিক সমাজখনত সৰহ সংখ্যক লোকেই কৃষি-কাৰ্য আৰু জীৱ-জন্তু পোহা কামতে ব্যস্ত আছিল। কিন্তু ঔদ্যোগিকভাৱে উন্নত সমাজ এখনত খুব কম সংখ্যক লোকহে কৃষি কাৰ্যত জড়িত হয়। তদুপৰি, এনে সমাজত কৃষি খণ্ডতো কাৰিকৰী ব্যৱস্থা প্ৰয়োগ কৰা হয়। অৱশ্যে, আমাৰ দেশত বেছি সংখ্যক লোক আজিৰ দিনতো সেই তাহানিৰ দৰেই অনুন্নত প্ৰক্ৰিয়াৰে কৰা কৃষি-কাৰ্যতে ব্যস্ত হৈ থকা দেখা যায়।

আমাৰ দেশত অৱশ্যে বৰ্তমান সময়ত সেৱাখণ্ডৰ যথেষ্ট পৰিমাণে বিস্তৃতি হোৱা দেখিবলৈ পোৱা গৈছে।

আধুনিক যুগত দেখা পোৱা অন্য এটি বিষয় হৈছে কৰ্ম বিভাজন পদ্ধতি। প্ৰায় প্ৰতিটো কামেই অনেক ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ ভাগত ভাগ কৰা হয় আৰু সেই প্ৰতিটো ভাগতে কিছু সংখ্যক বিশেষজ্ঞ শ্ৰমিক গঢ় দি লোৱা হয়। পৰম্পৰাগত সমাজত কৃষি-বৰ্হিভূত কাম বুলিলে কোনো এটা বিশেষ শিল্পকলাত দক্ষতা আহৰণ কৰাটোকে

বুজাইছিল। তেনে দক্ষতা আহৰণৰ হেতু এজন ব্যক্তিয়ে আন কোনো এজন দক্ষ ব্যক্তিৰ অধীনত বহুদিনৰ বাবে শিক্ষা-নবিচৰ দৰে চৰ্চা কৰিবলগীয়া হৈছিল আৰু তেওঁ সেই কামটো সম্পূৰ্ণৰূপে আয়ত্ব কৰি ল'ব লাগিছিল।

ক্ৰিয়া কলাপ-৬ (Activity-6)

গ্ৰাম্য জীৱনৰ বিভিন্ন কৰ্মত জড়িত থকা ব্যক্তিসকলৰ এক অনুপাত উলিওৱা আৰু তেওঁলোকৰ সেই কামবোৰৰ এখনি তালিকা প্ৰস্তুত কৰা।

ক্ৰিয়া কলাপ-৭ (Activity-7)

বৰ্তমান যুগত সেৱাখণ্ডলৈ আগবাঢ়ি যোৱা ক্ষেত্ৰসমূহ কি কি?

আধুনিক সমাজখনত বহুখিনি কামেই সেৱাখণ্ডলৈ পৰিৱৰ্তিত হৈ পৰিছে। উদ্যোগীকৰণৰ পূৰ্বতে বহুখিনি কাম মানুহৰ নিজৰ ঘৰতে সম্পন্ন হৈছিল আৰু তেওঁলোকে কাম এটাৰ সকলোখিনি দিশেই সামৰি লৈছিল। কিন্তু, উদ্যোগীকৰণৰ পিছত বিজুলী আৰু তেল-কয়লা আদি শক্তিৰ সহায়ত চলা যন্ত্ৰ-পাতিবোৰৰ প্ৰভাৱে বৃদ্ধি পালে। ডাঙৰ ডাঙৰ পুঁজিপতিৰ অধীনত গঢ় লৈ উঠা কল-কাৰখানাবিলাকে আধুনিক সমাজখনৰ প্ৰায় সকলোখিনি দিশেই সামৰি ল'বলৈ আগবাঢ়ি আহিছে।

ক্ৰিয়া কলাপ-৮ (Activity-8)

শ্বল এখন প্ৰস্তুত কৰি উলিয়াওঁতে এজন তাঁতীক কিমান সময়ৰ প্ৰয়োজন হয়, লক্ষ্য কৰা।

আধুনিক কল-কাৰখানাত কাম কৰিব বিচৰা লোকসকলক বিশেষ এটা কামৰ বাবেহে প্ৰশিক্ষণ দিয়া হয় আৰু তেওঁক সেইমতেহে মাননি দিয়া হয়। যিহেতু এজন কৰ্মীৰ পৰা যিমান পৰা যায় সিমানখিনি কাম আদায় কৰি লোৱাটোৱেই মালিক আৰু পৰিচালকজনৰ মুখ্য উদ্দেশ্য, সেয়েহে এজন পৰিচালকে কৰ্মীসকলৰ কাম-কাজবোৰ পৰিদৰ্শন কৰি থাকে।

আধুনিক সমাজখনৰ আন এটি বিশেষ লক্ষ্যণীয় দিশ হৈছে অৰ্থনৈতিক সহযোগিতা আৰু আন্তঃনিৰ্ভৰশীলতা।

প্ৰতিটো কামৰ বাবেই সমাজখন বিভিন্ন দিশৰ আৰু পৰ্যায়ৰ দক্ষ ব্যক্তিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিবলগীয়া হয়।

উদাহৰণ স্বৰূপে, আধুনিক সমাজখনৰ বেছিভাগ লোকে নিজৰ খাদ্য নিজেই প্ৰস্তুত নকৰে, নিজৰ বাসগৃহ নিজেই নাসাজে আৰু তেওঁলোকৰ দৈনন্দিন ব্যৱহাৰ বস্তুবোৰো নিজেই উৎপাদন নকৰে।

ক্ৰিয়া কলাপ-৯ (Activity-9)

তুমি খোৱা বিভিন্ন খাদ্যৰ লগতে তুমি থকা ঘৰটোৰ নিৰ্মাণত ব্যৱহাৰ কৰা বস্তুবোৰৰ এখন তালিকা প্ৰস্তুত কৰা আৰু তুমি পৰিধান কৰা বিভিন্ন সাজ পোচাকৰো তালিকা এখন প্ৰস্তুত কৰা।

এতিয়া এই বস্তুবিলাক কোনে কোনে উৎপাদন কৰে, জানিবলৈ চেষ্টা কৰা।

কামৰ পৰিৱৰ্তন (Transformation of Work) :

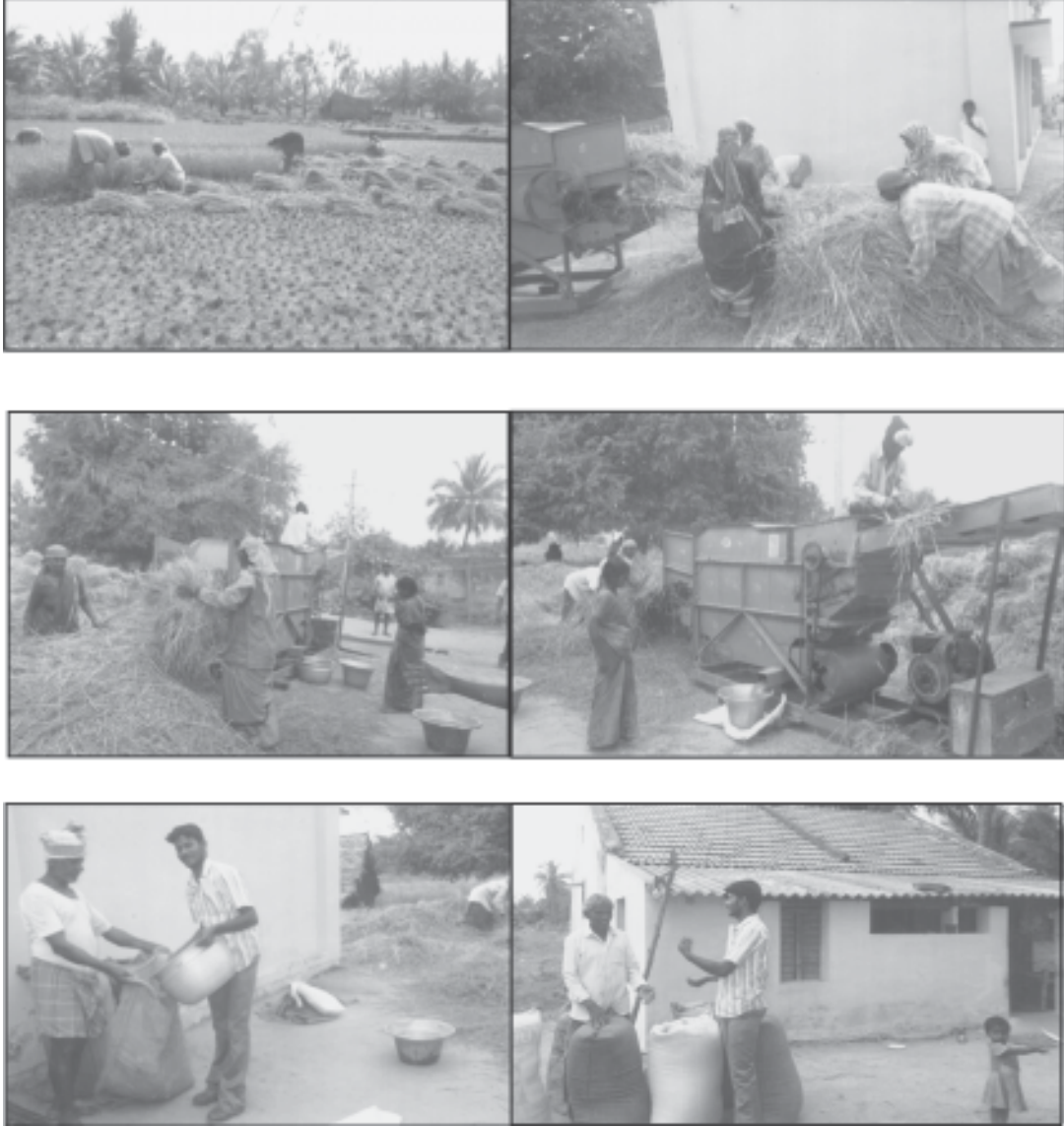
ঔদ্যোগিক কাম-কাজবোৰ কিছুমান সৰু সৰু ভাগত বিভক্ত কৰি লোৱা হয় যাতে সেই কামবোৰ সময়ত সুক্ষ্মভাৱে আৰু নিয়াৰিকৈ চোৱা-চিতা কৰিব পৰা হয়। লগতে, বৃহৎ পৰিমাণৰ উৎপাদন আৰু বিপণনৰ বাবে বৃহৎ আকাৰৰ বজাৰ এখনৰো সন্ধান কৰিবলগীয়া হয়।

ঔদ্যোগিক যুগৰ এটি উল্লেখযোগ্য আৱিষ্কাৰ হৈছে অৱধাৰিতভাৱে দৃষ্টি ৰখা ব্যৱস্থাটি। আধুনিক ঔদ্যোগিক উৎপাদনৰ বাবে বহু ধৰণৰ ব্যয়বহুল যন্ত্ৰ-পাতিৰ লগতে সেইবোৰৰ কাম-কাজখিনিৰ ওপৰত তীক্ষ্ণ দৃষ্টি ৰখাৰো প্ৰয়োজনীয়তা আহি পৰিছে। লগতে, বিগত দশককেইটাত কৰ্মৰ বিকেন্দ্ৰীকৰণ আৰু নমনীয় ধৰণৰ উৎপাদন ব্যৱস্থাৰ প্ৰতিও মনোযোগ বৃদ্ধি পাইছে। কোৱা হৈছে যে এতিয়াৰ যুগটো হৈছে বিশ্বায়নৰ যুগ। সেয়ে, বৰ্তমান বজাৰ ব্যৱস্থাৰ পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি উদ্যোগসমূহে নিজৰ নিজৰ উৎপাদিত সা-সামগ্ৰীসমূহ গ্ৰাহকমুখী কৰিবৰ বাবে এক প্ৰতিযোগিতাত অৱতীৰ্ণ হৈছে।

এই বিষয়ে সহজকৈ বুজিবৰ বাবে বাংলালোৰৰ বস্ত্ৰ উদ্যোগটোৰ বিষয়ে কিছু কথা আলোচনা কৰিব পাৰি।

ছবি চাই দুই প্ৰকাৰৰ বস্ত্ৰ উদ্যোগৰ আলোচনা কৰা

গাঁৱত শস্য চপোৱাৰ দৃশ্য

এই গোট্টেই উদ্যোগটোৱেই এক অদৃশ্য শিকলিৰে বান্ধি ৰখা এক ব্যৱস্থা আৰু ইয়াত উৎপাদনকাৰী গোটৰ ভালেখিনি সীমাবদ্ধতা আছে। বস্ত্ৰ উদ্যোগৰ আৰ্হি প্ৰস্তুত কৰোঁতাজন আৰু গ্ৰাহকজনৰ মাজত শতাধিক স্তৰৰ কাম-কাজ সম্পন্ন কৰা হয়। এই ব্যৱস্থাটোত উৎপাদনকাৰীজনৰ হাতত মাত্ৰ ১৫ শতাংশ মানহে দায়িত্ব আৰু কৰ্তৃত্ব থাকে।

এনে উদ্যোগত যদিহে দৰমহা বৃদ্ধিৰ দাবীত এক আন্দোলন গঢ় লৈ উঠে, তেতিয়া উৎপাদনকাৰীজনে উদ্যোগটি আন ঠাইলৈ উঠাই নিবৰ বাবে বাধ্য হৈ পৰে য'ত সেই আন্দোলনকাৰীসকলৰ প্ৰভাৱ নাথাকে।

দেখা যায় যে ব্যৱসায়ক লৈ এক প্ৰকাৰ আন্তৰ্জাতিক চক্ৰ গঢ় লৈ উঠে। (ৰয় চৌধুৰী, ২০০৫ : ২২৫৪)

(ওপৰৰ ৰিপৰ্টটো সুক্ষ্মভাৱে পঢ়া যাতে উৎপাদন ব্যৱস্থা আৰু উপভোক্তাসকলৰ মাজৰ এই জটিল সম্পৰ্কই দেশখনৰ অৰ্থনীতিৰ লগতে ৰাজনীতিতো কিদৰে প্ৰভাৱ পেলায়, বুজিব পাৰা।)

ৰাজনীতি (Politics) :

ৰাজনীতি বুলিলে সাধাৰণতে ক্ষমতা আৰু কৰ্তৃত্বৰ কথাই বুজায় আৰু ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানসমূহ প্ৰধানকৈ ক্ষমতা বিতৰণৰ লগতে জড়িত হৈ থাকে। ক্ষমতা হৈছে প্ৰচণ্ড বাধাকো আওকাণ কৰি নিজৰ ইচ্ছাক সাকাৰ ৰূপ দিব পৰা এক শক্তি।

গতিকে, ক্ষমতাই সদায় আনৰ পৰাজয়ৰ কথাকে বুজায়। সমাজ এখনৰ পিছে নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰহে ক্ষমতা থাকে। গতিকে, কোনো এজন ব্যক্তিয়ে সেই ক্ষমতাখিনি হস্তগত কৰাৰ অৰ্থটো হৈছে বাকীসকলক সেই ক্ষমতাৰ পৰা বঞ্চিত কৰি ৰখা। অৰ্থাৎ, কোনো ব্যক্তি বা অনুষ্ঠানেই অকলশৰীয়াভাৱে ক্ষমতা আয়ত্ত্ব বা প্ৰয়োগ কৰিব নোৱাৰে। এই ক্ষমতা সদায় আনৰ লগত সম্পৰ্কিত অৱস্থা এটাতহে প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি। উদাহৰণ স্বৰূপে, পৰিয়াল এটিত মূৰব্বীজনে বাকীসকল সদস্যৰ মাজত ঘৰুৱা দায়িত্বখিনি ভাগ-বতৰা কৰি দিওঁতে বা অধ্যক্ষ এজনে বিদ্যালয়ত নিয়মানুৱৰ্তিতা প্ৰৱৰ্তন কৰোঁতে এই ক্ষমতাৰেই প্ৰয়োগ কৰে। গতিকে, এই ক্ষমতাৰ জোৰতে অধ্যক্ষ এজনে বিদ্যালয়খনত নিয়মানুৱৰ্তিতা বাহাল ৰখাৰ দৰে ৰাজনৈতিক দল এটাৰো অধ্যক্ষজনে নিজৰ ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰিয়েই কোনো এজন নিয়ম নমনা সদস্যক দলৰ পৰা বহিষ্কাৰ কৰিব পাৰে।

এইদৰে দেখা যায় যে ৰাজনৈতিক কাম-কাজবোৰ সদায়ে ক্ষমতাৰ লগতে জড়িত।

কোনো এক লক্ষ্য প্ৰাপ্তিৰ ক্ষেত্ৰত ক্ষমতাই কেনেকৈ সহায় কৰে বা কি কাৰণে বেছি সংখ্যক মানুহেই ক্ষমতাবানজনৰ নীতি-নিৰ্দেশনাখিনি মানি লয়?

ইয়াৰ উত্তৰটো পোৱা যায় কৰ্তৃত্বৰ ওচৰত। কৰ্তৃত্বৰ দ্বাৰাহে ক্ষমতাৰ প্ৰয়োগ কৰা হয় আৰু এনে ধৰণেৰে প্ৰয়োগ কৰা ক্ষমতাহে বৈধ আৰু নীতি-সন্মত বুলি ধৰা হয়।

সেয়েহে, সৰ্ব-সাধাৰণ লোকে সদায় কৰ্তৃপক্ষৰ দ্বাৰা প্ৰয়োগ কৰা ক্ষমতাহে বৈধ আৰু শুদ্ধ বুলি মানি লয়।

ৰাষ্ট্ৰবিহীন সমাজ-ব্যৱস্থা (Stateless Society) :

পৰীক্ষামূলক অধ্যয়নে আমাক জানিবলৈ দিছে কেনেকৈ চৰকাৰবিহীন বা ৰাষ্ট্ৰবিহীন অৱস্থাতো সমাজ এখনত নিয়মানুৱৰ্তিতা বাহাল ৰাখিব পৰা যায়। সেই অৱস্থাত সমাজখনত বিপৰীতমুখী বিষয়সমূহ, যেনে— গৃহস্থী-ঘৰ, বিবাহ-সম্বন্ধ আৰু অন্যান্য সামাজিক নীতি-নিয়ম আৰু আদৰ্শসমূহে বন্ধু-শত্ৰুকো একত্ৰিত কৰি ৰাখে।

আমি দেখিছোঁ, আধুনিক ৰাষ্ট্ৰ এখনৰ এক নিৰ্ধাৰিত গাঁথনি থকাৰ লগতে আনুষ্ঠানিক নীতি-নিয়ম

কিছুমানো থাকে। গতিকে, বহুখিনি অনানুষ্ঠানিক বিষয়ত ৰাষ্ট্ৰবিহীন সমাজ এখনৰ প্ৰতিফলন বৰ্তমানৰ ৰাষ্ট্ৰবাদী সমাজখনতো মাজে মাজে দেখিবলৈ পোৱা যায়।

ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণা (The Concept of the State) :

ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা বুলিলে সাধাৰণতে সংসদীয় আৰু প্ৰশাসনিক ব্যৱস্থা এটা থাকে যি এক নিৰ্দিষ্ট ভৌগোলিক সীমাৰ ভিতৰত কৰ্তৃত্ব সহকাৰে ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে। এই ক্ষেত্ৰত চৰকাৰী কৰ্তৃপক্ষৰ পিছত সদায় এক আইনী ব্যৱস্থা থাকে যি চৰকাৰখনক প্ৰয়োজন সাপেক্ষে সামৰিক বাহিনীক কামত খটুৱাবলৈয়ো কৰ্তৃত্ব প্ৰদান কৰে।

এই ফালৰ পৰা চালে দেখা যায়, যদিও ৰাষ্ট্ৰ এখনে সাধাৰণ নাগৰিকৰ কল্যাণ সাধন কৰে বুলি কোৱা হয় তথাপিও কিন্তু ই ক্ষমতাৰে বলীয়ান কিছু সংখ্যক লোকৰ স্বার্থহে পূৰণ কৰে।

আগৰ দিনৰ ৰাষ্ট্ৰবিলাকতকৈ আধুনিক ৰাষ্ট্ৰবিলাক অৱশ্যে যথেষ্ট বেলেগ হয়। আধুনিক ৰাষ্ট্ৰবিলাকৰ সাধাৰণতে তিনিটা উপাদান থাকে : সাৰ্বভৌমত্ব, নাগৰিকত্ব আৰু জাতীয়তাবোধ।

সাৰ্বভৌমত্ব মানে হৈছে এক নিৰ্দিষ্ট ভৌগোলিক সীমাৰ ভিতৰত কাৰ্য্যকৰী হোৱা চূড়ান্ত ক্ষমতা। প্ৰথম অৱস্থাত সাৰ্বভৌম ৰাষ্ট্ৰ এখনতো নাগৰিকসকলৰ ৰাজনীতিত অংশ গ্ৰহণৰ অধিকাৰ নাছিল। পৰৱৰ্তী কালত ৰজা-মহাৰজাসকলৰ কৰ্তৃত্বৰ বিৰুদ্ধে গঢ়ি তোলা প্ৰতিৰোধ আৰু সংঘাতৰ ফলশ্ৰুতিতহে আজিৰ এই অৱস্থা প্ৰাপ্ত হৈছে। ফৰাচী বিপ্লৱ আৰু ভাৰতৰ স্বাধীনতা আন্দোলন এনে সংঘাতৰ দুটি উদাহৰণ।

নাগৰিকৰ অধিকাৰ বুলিলে সাধাৰণতে সামাজিক, ৰাজনৈতিক আৰু অসামৰিক অধিকাৰসমূহ বুজায়। অসামৰিক অধিকাৰৰ ভিতৰত পৰে নাগৰিক এজনে নিজৰ ইচ্ছামতে দেশখনৰ যিকোনো ঠাইতে বসবাস কৰাৰ অধিকাৰ, বাক স্বাধীনতাৰ অধিকাৰ, পচন্দৰ ধৰ্ম পালনৰ অধিকাৰ, সম্পত্তি আহৰণৰ অধিকাৰ আৰু আইনৰ সেৱা সমভাৱে লাভ কৰাৰ অধিকাৰ। ৰাজনৈতিক অধিকাৰৰ ভিতৰত পৰে প্ৰধানকৈ নিৰ্বাচনত অংশ গ্ৰহণ কৰাৰ আৰু ৰাজহুৱা পদবীত অভিযুক্ত হোৱাৰ অধিকাৰ।

বহু সংখ্যক দেশত এসময়ত এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ ভূমি-সম্পত্তি নথকা লোকসকলক ভোটাধিকাৰ দিয়া হোৱা নাছিল। কিছু সংখ্যক দেশত সাধাৰণ নাগৰিকসকলক ভোটাধিকাৰৰ সুবিধা পিছে এতিয়াও প্ৰদান কৰা হোৱা নাই। বেছিভাগ দেশতে আৰম্ভণিৰ কালছোৱাত মহিলাসকলকো ভোটাধিকাৰ দিয়া হোৱা নাছিল।

নাগৰিকসকলৰ তৃতীয় অধিকাৰটো হৈছে সামাজিক অধিকাৰ। ইয়াৰ ভিতৰত পৰে প্ৰধানকৈ সামাজিক নিৰাপত্তা আৰু অৰ্থনৈতিক নিৰাপত্তাৰ অধিকাৰ। স্বাস্থ্য-ৰক্ষাৰ সুবিধা, কামৰ বিনিময়ত নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ মাননি, নিবনুৱা-ভাট্টা লাভ কৰা আদিও সামাজিক অধিকাৰৰ ভিতৰত পৰে।

২য় বিশ্বযুদ্ধৰ পৰৱৰ্তী সময়ত ইউৰোপৰ দেশবিলাকত সমাজ কল্যাণৰ ধাৰণাটিৰ বিস্তাৰৰ লগে লগে কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণাটিও গঢ় লৈ উঠে। পূৰ্বৰ সমাজবাদী ৰাষ্ট্ৰবিলাকত এনে ধৰণৰ কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰৰ ভেটিটো ইতিমধ্যে গঢ় লৈ উঠিছিল বাবে সেইবোৰ দেশত এই ধাৰণাটিৰ কাৰ্য্যকৰীকৰণ যথেষ্ট খৰতকীয়া হৈছিল।

উন্নয়নশীল ৰাষ্ট্ৰসমূহত কিন্তু ইয়াৰ কাৰ্য্যকৰীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াটো যথেষ্ট ধীৰ গতিতহে দেখিবলৈ পোৱা গৈছিল।

শেহতীয়াভাৱে প্ৰায় সমগ্ৰ বিশ্বতে নাগৰিকসকলৰ সামাজিক অধিকাৰৰ বিষয়টো দেশখনৰ উন্নয়নৰ পৰিপন্থী বুলিহে গণ্য কৰা হৈছে।

জাতীয়তাবোধৰ সংজ্ঞা নিৰূপণ কৰিবলৈ যাওঁতে কোৱা হৈছে যে ই হৈছে এক ধৰণৰ প্ৰতীকত স্থাপন কৰা বিশ্বাস (যেনে— ৰাষ্ট্ৰীয় গীত, ৰাষ্ট্ৰীয় পতাকা ইত্যাদি) যিয়ে নাগৰিকসকলক ৰাজনৈতিক দিশত একতাৰ ডোলেৰে বান্ধি ৰাখে। ফলস্বৰূপে, এখন দেশৰ নাগৰিকসকলে সেইখন দেশৰ নাগৰিক হিচাপে (যেনে— ভাৰতীয়, বৃটিছ, আমেৰিকান ইত্যাদি) গৌৰৱবোধ কৰে।

ঠিক সেইদৰেই কোনো এক ধৰ্ম বা গোট বা কোনো বংশ-পৰিয়ালৰ সদস্য হোৱাৰ সুবাদতো কোনো কোনো লোকে এক প্ৰকাৰ গৌৰৱ অনুভৱ কৰা দেখা যায়।

এই ধৰণৰ জাতীয়তাবোধ অৱশ্যে আধুনিক ৰাষ্ট্ৰ ব্যৱস্থাৰ আগমনৰ পৰাহে গঢ় লৈ উঠিছে। সেই কাৰণেই হয়তো দ্বিতীয় বিশ্বযুদ্ধৰ পৰৱৰ্তী সময়ত ইউৰোপৰ দেশবিলাকত সমাজ, ৰাজনীতি আৰু অৰ্থনীতিৰ বিশ্বায়নৰ ধাৰণাটিৰ দ্ৰুত বিকাশ ঘটা সত্ত্বেও নাগৰিকসকলৰ মনত এক জাতীয়তাবোধো গঢ় লৈ উঠা দেখা গৈছিল।

সমাজশাস্ত্ৰত যেতিয়া ক্ষমতাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হয় তেতিয়া অকল ৰাজনৈতিক শাসন ব্যৱস্থাটোৰ প্ৰসঙ্গতে আলোচনা কৰা নহয়। দেশখনত সক্ৰিয় হৈ থকা সকলো ধৰণৰ দল-সংগঠন, শ্ৰেণী গোষ্ঠী, জাতি, উপজাতি, ভাষা আৰু ধৰ্মীয় গোটসমূহৰ প্ৰসঙ্গও তাত উত্থাপিত হয়। সেয়ে বিধানসভা, নগৰ সমিতি আৰু ৰাজনৈতিক দলসমূহৰ উপৰি অন্যান্য কিছু অনুষ্ঠান যেনে— বিদ্যালয়, মহাবিদ্যালয়, বেংক আৰু ধৰ্মীয় প্ৰতিষ্ঠানসমূহ যিবোৰৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য কোনো কাৰণতেই ৰাজনৈতিক লাভালাভ নহয়, সেইবোৰকো হিচাপত ধৰিবলগীয়া হয়।

সেয়েহে, চাবলৈ গ'লে গ্ৰাম্য সমাজখনৰ পৰা আদি কৰি একেবাৰে আন্তৰ্জাতিক বিষয়সমূহলৈকে বৰ্তমান সময়ত সমাজশাস্ত্ৰৰ অধ্যয়নৰ পৰিসৰ বৃদ্ধি পাইছে।

ক্ৰিয়া কলাপ-১০ (Activity-10)

বিভিন্ন দেশত মহিলা নাগৰিকসকলে কেতিয়া কেতিয়া ভোটাধিকাৰ পাইছিল, দেখুওৱা।

ভোটাধিকাৰ আৰু নিৰ্বাচনত প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা আগবঢ়াবলৈ সুযোগ পোৱা সত্ত্বেও ৰাজনীতিৰ পথাৰখনত মহিলাসকলৰ প্ৰতিনিধিত্ব কিয় ইমান কম, আলোচনা কৰা।

এই ক্ষেত্ৰত সামাজিক, ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক ক্ষমতাৰ বিষয় বিতৰণৰ প্ৰসঙ্গ আহে নেকি?

পাৰিবাৰিক জগতখনত বৰ্তমানেও প্ৰচলিত হৈ থকা শ্ৰম-বিভাজনৰ ব্যৱস্থাটোও ইয়াৰ বাবে দায়ী নেকি?

বৰ্তমান সময়তো ৰাজনৈতিক ক্ষেত্ৰখনত মহিলাসকলৰ বাবে কিয় মাত্ৰ ৩৩ শতাংশ আসনহে সংৰক্ষিত কৰি ৰাখিবলগীয়া পৰিস্থিতি উদ্ভৱ হৈছে, আলোচনা কৰা।

ক্রিয়া কলাপ-১১ (Activity-11)

কোন কোন দেশে নাগৰিকসকলৰ সামাজিক অধিকাৰসমূহ মানি ল'বলৈ অস্বীকাৰ কৰিছে, সেইবোৰৰ এখন তালিকা প্ৰস্তুত কৰা। লগতে, তেওঁলোকে যি যুক্তিত এনে পদক্ষেপ লৈছে, আলোচনা কৰা।

ক্রিয়া কলাপ-১২ (Activity-12)

জাতিগত, গোষ্ঠীগত আৰু ধৰ্মীয় সংঘাত ঘটি থকা সত্ত্বেও আন্তৰ্জাতিক স্তৰত কিয় আৰু কেনেকৈ পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীলতাৰ পৰিৱেশ এটি গঢ় লৈ উঠিছে, আলোচনা কৰা।

ধৰ্ম (Religion) :

ধৰ্ম হৈছে এক পৱিত্ৰ জগতৰ বিষয়ে আমাৰ মনত জাগি উঠা কৌতূহলখিনিৰ নিবৃত্তিৰ বাবে কৰা প্ৰচেষ্টাৰে এক প্ৰতিফলন। ধৰ্ম এনেকুৱা এটি বিষয় যাৰ ওপৰত যুগ যুগ ধৰি আলোচনা-বিলোচনা হৈ আহিছে। ধৰ্মীয় দৃষ্টিকোণৰ পৰা লক্ষ্য কৰিলে সমাজশাস্ত্ৰৰ বিষয়বিলাকে কি ৰূপ ধাৰণ কৰে এই পুথিখনিৰ প্ৰথম অধ্যায়ত আমি পাই আহিছো। ধৰ্মীয় দৃষ্টিকোণৰ পৰা কোনো এটা ধৰ্মক বিশ্লেষণ কৰা আৰু সমাজশাস্ত্ৰৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা ধৰ্ম এটিক বিশ্লেষণ কৰাৰ মাজত এক আদৰ্শগত পাৰ্থক্য আছে। সমাজশাস্ত্ৰৰ দিশৰ পৰা লক্ষ্য কৰিলে ধৰ্ম এটিয়ে সমাজখনত কি কি ধৰণৰ কাৰ্যাৱলী সম্পাদন কৰে বা সমাজৰ অন্যান্য অনুষ্ঠানসমূহৰ লগত কি ধৰণৰ সম্পৰ্ক ৰাখে, এই বিষয়ে প্ৰমাণসিদ্ধ তথ্য আগবঢ়াব পাৰে।

দ্বিতীয়তে, ই বিষয়বোৰৰ এটি তুলনামূলক অধ্যয়নো কৰিব পাৰে।

তৃতীয়তে, আমাৰ সমাজ-সংস্কৃতি অন্যান্য অনুষ্ঠানসমূহৰ দ্বাৰা প্ৰচাৰিত ধ্যান-ধাৰণাসমূহৰ প্ৰেক্ষাপটত ধৰ্মীয় ধ্যান-ধাৰণাসমূহ আলোচনা কৰিব পাৰে।

প্ৰমাণসিদ্ধ অধ্যয়ন ব্যৱস্থা (Empirical Study)ত এটা চৰ্ত আৰোপ কৰা হয় যে ধৰ্মীয় বিষয়বিলাকত কোনো ধৰণৰ আগতীয়া সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰিব। তুলনামূলক অধ্যয়ন (Comparative Study) প্ৰক্ৰিয়াটো গুৰুত্বপূৰ্ণ এই কাৰণেই যে ইয়াত সকলো ধৰণৰ সমাজ ব্যৱস্থাবে ধাৰণা একোটা দিবলৈ যত্ন কৰা হয়।

গতিকে, ইয়াত কোনো ধৰণৰ পক্ষপাতিত্বৰ অৱকাশ নাথাকে বুলি ভাবিব পৰা যায়।

সমাজশাস্ত্ৰৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা চালে দেখা যায় যে মানুহৰ গাৰ্হস্থ্য জীৱন, অৰ্থনৈতিক জীৱন আৰু ৰাজনৈতিক জীৱনৰ লগত সম্পৰ্কিত কৰি অধ্যয়ন কৰিলেহে ধৰ্মীয় কথাবোৰ আমাৰ বাবে সহজবোধগম্য হয়।

আমি দেখা আৰু জনা সকলো স্তৰৰ সমাজত ধৰ্মৰ উপস্থিতি আৰু প্ৰভাৱ লক্ষ্য কৰা হয় যদিও সংস্কাৰ-সংস্কৃতি ভেদে ধৰ্মীয় আচাৰ-অনুষ্ঠানসমূহ বেলেগ বেলেগ হয়। যেনে— (ক) পূজা-পাৰ্বনৰ বাবে ব্যৱহৃত হোৱা প্ৰতীকসমূহ (খ) ধৰ্মীয় উপাসনাৰ অনুষ্ঠানসমূহ আৰু (গ) কোনো ধৰ্মবিশ্বাসীসকলৰ নিৰ্দিষ্ট গোটসমূহ।

সমাজভেদে ধৰ্মীয় ৰীতি-নীতিসমূহ বেলেগ বেলেগ হয়। ইয়াৰ ভিতৰত প্ৰাৰ্থনা কৰা, মন্ত্ৰ আবৃত্তি কৰা, গীত পৰিৱেশন কৰা, কিছুমান বিশেষ দিনত উপবাসে থকা আদি হৈছে উল্লেখযোগ্য।

ধৰ্মীয় ৰীতি-নীতিসমূহ যিহেতু বিশেষ কিছু সংখ্যক প্ৰতীকৰ লগত সম্পৰ্কিত, সেয়ে সেইবোৰ আমাৰ দৈনন্দিন কাৰ্য্যৱলীৰ পৰা যথেষ্ট পৃথক হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, কোঠা এটা পোহৰাই তুলিবলৈ জ্বলোৱা এটি চাকি আৰু ধৰ্মীয় অনুষ্ঠান এটিৰ প্ৰয়োজনত জ্বলোৱা চাকিগছৰ মাজত যথেষ্ট পাৰ্থক্য আছে। মানে, ধৰ্মীয় ৰীতি-নীতিত কিছু কিছু আনুষ্ঠানিকতা পালন কৰা হয় আৰু এই অনুষ্ঠানসমূহ সাধাৰণতে মন্দিৰ, মছজিদ, গীৰ্জা আৰু গুৰুদ্বাৰ আদিতহে পালন কৰা হয়।

ঠিক সেইদৰে, কোনো ধৰ্মীয় অনুষ্ঠানত প্ৰৱেশ কৰোঁতে জোতা খুলি লোৱা, মূৰত ওৰণি লোৱা বা কোনো বিশেষ বস্ত্ৰ বা গঠনৰ বস্ত্ৰ পৰিধান কৰা আদিয়ে আমাৰ মনত এক ভয়-ভক্তিৰ সূচনা কৰে।

এমিলি ডাৰথেইম (Emile Durkheim) ৰ অনুকৰণত ধৰ্মৰ সমাজশাস্ত্ৰবিদসকলে ধৰ্মৰ এই পৱিত্ৰ জগতখনৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিছে যিখন জগত সাধাৰণ বস্তুবাদী জগতখনৰ পৰা যথেষ্ট পৃথক হয়। এই পৱিত্ৰতাৰ ধাৰণাটোৰ লগত অতি-প্ৰাকৃত বিষয় কিছুমান সংপৃক্ত হৈ থাকে। উদাহৰণ স্বৰূপে, কোনো এটা মন্দিৰ বা কোনো এজোপা গছ পৱিত্ৰ বুলি এই কাৰণেই ধৰা হয় যে উক্ত মন্দিৰ বা গছজোপাত কোনো অতি-প্ৰাকৃতিক শক্তি বিৰাজ কৰে বুলি বিশ্বাস কৰা হয়। অৱশ্যে, বৌদ্ধ ধৰ্ম আৰু চীন দেশৰ কনফুচিয়াচৰ ধৰ্মত এই অতি-প্ৰাকৃতিক শক্তিসমূহৰ উপস্থিতিৰ বিষয়ে কোনো উল্লেখ নাই। তৎসত্ত্বেও তেওঁলোকেও কিন্তু কিছুমান বস্তু পৱিত্ৰ বুলি জ্ঞান কৰি সন্মান কৰি চলে।

সমাজশাস্ত্ৰৰ দিশৰ পৰা ধৰ্মক আলোচনা কৰিবলৈ যাওঁতে সমাজখনৰ অন্যান্য অনুষ্ঠান-প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ লগত ধৰ্মৰ সম্পৰ্ক আৰু প্ৰাসঙ্গিকতাও আলোচনা কৰা হয়।

চাবলৈ গ'লে, দেশৰ ৰাজনীতি আৰু ক্ষমতাৰ লগত ধৰ্ম ওতঃপ্ৰোতভাৱে জড়িত হৈ থাকে। আকৌ, সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ স্বাৰ্থত মাজে সময়ে ধৰ্মীয় আন্দোলন একোটাও গঢ় লৈ উঠা দেখা যায়। প্ৰধানকৈ, সমাজৰ শ্ৰেণী-বিভাজন ব্যৱস্থা, জাত-পাতৰ সমস্যা, লিংগ বৈষম্য আদি বিষয়ত পৰিৱৰ্তন আনিবলগীয়া হ'লে সমাজখনত প্ৰচলিত ধৰ্মৰ বিশ্লেষণৰ ভিত্তিতহে কৰিবলগীয়া হয়।

এই ফালৰ পৰা চাবলৈ গ'লে, ধৰ্ম কোনো এক বিশেষ ব্যক্তিৰ ব্যক্তিগত ধ্যান-ধাৰণা আৰু বিশ্বাসৰ বিষয় হৈ নাথাকি এক ৰাজহুৱা বিষয় হৈ পৰে। সেই কাৰণে অন্যান্য ৰাজহুৱা অনুষ্ঠান-প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ বিষয়তো ধৰ্মৰ প্ৰাসঙ্গিকতা আহি পৰে।

ক্ষমতাৰ বিষয়ত সমাজশাস্ত্ৰবিদসকলৰ এক নিজস্ব দৃষ্টিভঙ্গী আছে কাৰণ ৰাজনীতিৰ লগত ধৰ্ম সদায় সংপৃক্ত হৈ থকা দেখা যায়। ক্লাছিকেল সমাজশাস্ত্ৰবিদসকলে বিশ্বাস কৰে যে যেতিয়া সমাজ এখনৰ আধুনিকীকৰণ হয়, জীৱনৰ বেছিভাগ দিশতে ধৰ্মৰ প্ৰভাৱ কমি অহা দেখা যায়। ইয়াকে ধৰ্ম নিৰপেক্ষতা বুলি কোৱা হয়।

বৰ্তমান সময়ত কিন্তু সমাজখনত এক ধৰ্মীয় আৱেগ-অনুভূতিৰ উত্থান হোৱাৰ লগতে সমাজখন ধৰ্মীয় মেৰুৱৰণৰ দিশতো আগবাঢ়ি যোৱা দেখিবলৈ পোৱা গৈছে। ইয়াৰ কাৰণ কি, আলোচনা কৰা।

মেক্স ওৱেবাৰ (Max Weber, 1864 - 1920) আদি অগ্ৰগণ্য সমাজশাস্ত্ৰবিদে দেখুৱাই গৈছে কেনেকৈ

সমাজখনৰ ৰাজনীতি আৰু অৰ্থনীতিৰ ক্ষেত্ৰসমূহ ধৰ্মৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হয়। তেওঁ যুক্তি আগবঢ়াইছে যে খ্ৰীষ্টিয়ান ধৰ্মৰ প্ৰটেষ্টাণ্ট শাখাৰ অন্তৰ্গত কেলভিনিষ্টসকলে অৰ্থনীতিত পুঁজিবাদৰ উত্থানৰ ক্ষেত্ৰত এক উল্লেখযোগ্য বৰঙণি আগবঢ়াইছে। তেওঁলোকে বিশ্বাস কৰে যে ঈশ্বৰৰ গুণ-গান কৰিবৰ অৰ্থেই বিশ্ব-ব্ৰহ্মাণ্ডখন সৃষ্টি কৰা হৈছিল আৰু আমি যিয়েই কৰোঁ, সেয়া এক প্ৰকাৰে ঈশ্বৰ সেৱা বুলিয়েই ধৰিব পৰা যায়।

তেওঁলোকে লগতে মানুহৰ ভৱিষ্যতটো, প্ৰধানকৈ মৃত্যুৰ পিছত মানুহ এজনে স্বৰ্গযাত্ৰা কৰিব নে নৰক যাত্ৰা কৰিব, সেইটো কথাও পূৰ্ব-নিৰ্ধাৰিত হৈ থাকে বুলি ভাবিছিল। যিহেতু মানুহ এজনে মৃত্যুৰ পিছত স্বৰ্গ বা নৰকৰ ভিতৰত কোন ঠাইলৈ যাব, সেই বিষয়ে নাজানে, সেয়ে এই পৃথিৱীত থাকেঁতেই নিজৰ কৰ্মৰাজিৰ মাজতে মানুহে ঈশ্বৰৰ ইচ্ছাৰ প্ৰতিফলন ঘটাব কিছু চিন দেখা পায় নেকি, সেইটোকে জানিবলৈ বিচাৰিছিল।

এই দিশৰ পৰা লক্ষ্য কৰি তেওঁলোক এই সিদ্ধান্তলৈ আহিছিল যে মানুহ এজনে যদিহে জীৱনৰ প্ৰতিটো কামতে সফলতাৰ মুখ দেখিবলৈ পায়, তেন্তে সেয়া তেওঁৰ ওপৰত ঈশ্বৰে বৰিষণ কৰা এক আশীৰ্বাদ বুলি গণ্য কৰিব পৰা যায়।

অন্যহাতে, প্ৰায়বোৰ কামতে বিফলতাৰ মুখ দেখা কথাটোৱে তেওঁৰ নৰক যাত্ৰাৰহে ইঙ্গিত বহন কৰে। ধন অৰ্জনৰ ক্ষেত্ৰতো তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে ধনৰ বিনিয়োগ কৰাটো অতি প্ৰয়োজনীয় হোৱাৰ লগতে এক পৱিত্ৰ কৰ্তব্যও হয়। আকৌ দেখা যায়, পুঁজিবাদৰ মূল ধাৰণাটোৱেই হৈছে ধনৰ বিনিয়োগ কৰা যিটোৱে আমাক লাভ অৰ্জনৰ জৰিয়তে পুঁজি গঠন কৰাৰ এক সুবিধা দিয়ে।

এনেকৈ মেৰু ওৱেবাৰে দেখুৱাইছে যে কেলভিনিজমে সমাজখনৰ অৰ্থনৈতিক বিকাশত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰি আহিছে। ইয়াৰ পৰা দেখা গৈছে যে সমাজখনৰ ৰাজনীতি, অৰ্থনীতি আদি বিষয়সমূহ একাধৰীয়া কৰি ধৰ্মক স্বতন্ত্ৰভাৱে আলোচনা কৰিব পৰা নাযায়।

ধৰ্মীয় কাম-কাজত সমাজৰ ৰাজনৈতিক পৰিৱেশ, অৰ্থনৈতিক অৱস্থা আৰু লিংগভেদৰ বিষয়সমূহ উত্থাপিত হয়। আকৌ, ধৰ্মীয় ধ্যান-ধাৰণাসমূহে মানুহৰ সামাজিক কাম-কাজসমূহৰ দিক-নিৰ্ণয় কৰে বুলিও কোৱা হয়।

উদাহৰণ স্বৰূপে, পৃথিৱীৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ প্ৰায় আধাখিনিয়েই হৈছে মহিলা। কিন্তু এই মহিলাসকলক লৈয়ে বিভিন্ন ধৰ্মত বিভিন্ন বাধা-নিষেধ আৰোপ কৰা হয়।

পৰম্পৰাগত সমাজ এখনত ধৰ্মই হৈছে প্ৰধান চালিকাশক্তি। সেয়ে, সমাজখনৰ সাংস্কৃতিক ক্ষেত্ৰখনত ব্যৱহাৰ কৰা বেছিভাগ প্ৰতীক-চিহ্নই ধৰ্মৰ পৰা আহৰণ কৰা দেখা যায়।

শিক্ষা (Education) :

শিক্ষা হৈছে এক জীৱনজোৰা সাধনা যি আনুষ্ঠানিক বা অনানুষ্ঠানিক হ'ব পাৰে।

এই অধ্যায়ত আমি অৱশ্যে আনুষ্ঠানিক শিক্ষাৰ দিশটোহে আলোচনা কৰিম।

বিদ্যালয় এখনত ভৰ্তি হ'ব পৰাটো ছাত্ৰ এজনৰ কাৰণে অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰণ বিদ্যালয়ৰ মাধ্যমেৰে লাভ কৰা শিক্ষাইহে তেওঁক মহাবিদ্যালয়, বিশ্ববিদ্যালয় আদিত উচ্চ শিক্ষা লাভ কৰাৰ লগতে ভৱিষ্যৎ জীৱনত জীৱিকা অৰ্জন কৰাৰ পথটিৰো সন্ধান দিয়ে। শিক্ষাৰ এই গুৰুত্ব আৰু প্ৰয়োজনীয়তাখিনি অৱশ্যে এক পৰিৱৰ্তনৰ

প্ৰক্ৰিয়া বা সমাজখনৰ লগত যোগাযোগৰ এটি প্ৰাৰম্ভিক স্তৰ বুলিহে সমাজশাস্ত্ৰত ধৰা হয়। আকৌ, সৰল গ্ৰাম্য জীৱন আৰু জটিল আধুনিক নগৰীয়া জীৱনৰ মাজত কিছুমান গুণগত পাৰ্থক্য আছে। ইয়াৰে প্ৰথমখন সমাজৰ বাবে আনুষ্ঠানিক শিক্ষাৰ ইমান এটা প্ৰয়োজনীয়তা নাথাকে কাৰণ সেই সমাজখনত প্ৰচলিত সংস্কাৰখিনি ডাঙৰসকলৰ পৰা সৰুসকলে অতি স্বাভাৱিকভাৱেই আয়ত্ত কৰি ল'ব পাৰে।

কিন্তু জটিল আধুনিক নগৰীয়া সমাজখনত অৰ্থনৈতিক শ্ৰম-বিভাজনৰ নীতি অতি কঠোৰভাৱে পালন কৰা হয় বাবে প্ৰতিজন ছাত্ৰই একোটা বিভাগত বিশেষজ্ঞ হোৱাৰ প্ৰয়োজনীয়তা আহি পৰে। ইয়াৰ বাবে তেওঁ নতুন নতুন প্ৰতীক আৰু ধাৰণা আয়ত্ত কৰিবলগীয়া হয় যিটো অনানুষ্ঠানিক শিক্ষাত লাভ কৰিবলৈ পোৱা নাযায়। সেয়ে, জটিল আধুনিক সমাজখনত চলিবৰ বাবে আনুষ্ঠানিক শিক্ষা অতীব প্ৰয়োজনীয় হৈ পৰে।

আধুনিক জটিল সমাজখনত বিশ্বজনীন স্তৰৰ বিমূৰ্ত ধ্যান-ধাৰণা কিছুমানৰ চৰ্চা কৰা হয় আনহাতে সৰল সমাজ এখনত সদায় ধৰ্ম, জাতি, গোষ্ঠী বা পৰিয়ালকেন্দ্ৰিক ধ্যান-ধাৰণা কিছুমানৰহে চৰ্চা কৰা দেখা যায়। আধুনিক বিদ্যালয়সমূহত কিন্তু বিশ্বজনীন স্তৰৰ ধ্যান-ধাৰণাসমূহৰ লগত ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলক পৰিচয় কৰাই দিয়াৰ লগতে তেওঁলোকৰ মনত উচ্চাকাংক্ষাৰ ভাব কিছুমানো জগাই দিবলৈ চেষ্টা কৰা হয়।

এই বাবেই আধুনিক শিক্ষাৰ বিদ্যালয় এখনত 'ইউনিফৰ্ম' বা ঐক্যপোচাক পৰিধান কৰিবলৈ দিয়া হয়।

এমিলি ডাৰখেইম (Emile Durkheim) ৰ মতে প্ৰতিখন সমাজেই নিৰ্দিষ্ট কিছুমান ধ্যান-ধাৰণা, বিশ্বাস আৰু আচৰণ-বিধি আয়ত্ত কৰি লয় যিসমূহ বিষয়ৰ জ্ঞান আনুষ্ঠানিক শিক্ষাৰ মাধ্যমেৰেহে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলে লাভ কৰিব পাৰে। (Durkheim 1956 : 69)

শিক্ষাই শিশু এটিক ভৱিষ্যতে বিশেষ এটি জীৱিকাৰ বাবে প্ৰস্তুত কৰি তোলাৰ লগতে আধুনিক সমাজখনৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় মূল্যবোধখিনিৰ লগতো পৰিচয় কৰাই দিয়ে। কাৰ্য্যত্মক ভাবাদৰ্শী সমাজশাস্ত্ৰবিদসকলে সামাজিক প্ৰয়োজনীয়তাৰ লগতে সামাজিক মূল্যবোধসমূহৰ বিষয়েও আলোচনা কৰে। তেওঁলোকৰ মতে আনুষ্ঠানিক শিক্ষা-ব্যৱস্থাই সমাজ এখনৰ সংস্কাৰ-সংস্কৃতিসমূহ বৰ্তাই ৰখাৰ লগতে সেইবোৰৰ পৰিৱৰ্তনৰ বাটটোও মোকলাই দিয়ে।

এইদৰেই ব্যক্তি এজনে সমাজখনত পালন কৰিবলগীয়া ভূমিকাৰ সন্ধান পোৱাৰ লগতে তাৰ বাবে নিজকে প্ৰস্তুত কৰি তুলিবলৈয়ো আনুষ্ঠানিক শিক্ষাৰ পৰাহে সহায় পাব পাৰে। লগতে, ব্যক্তি এজনে নিজৰ যোগ্যতা বৃদ্ধি কৰাৰ সুবিধাও এনে শিক্ষানুষ্ঠান এটিতহে লাভ কৰিবলৈ পায়।

যিসকল সমাজশাস্ত্ৰবিদে সামাজিক বৈষম্যৰ কথা কয় তেওঁলোকে ইয়াৰ সমাধানৰ সন্ধান এই আনুষ্ঠানিক শিক্ষাৰ মাজতে কৰিব লাগিব। শিক্ষালাভৰ সুবিধাৰ ক্ষেত্ৰত দেখা পোৱা অসমতাখিনিৰ বাবে দৰাচলতে সমাজখনৰ উচ্চবিত্ত, মধ্যবিত্ত আৰু নিম্নবিত্ত শ্ৰেণীবিভাগসমূহেই অৱশ্যে দায়ী কাৰণ আমাৰ প্ৰত্যেকৰে আৰ্থ-সামাজিক ভেটিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিহে আমি কোনো এখন বিশেষ বিদ্যালয়ত নামভৰ্তি কৰাব পাৰোঁ বা নোৱাৰোঁ, যিবোৰ বিদ্যালয়ে নিজৰ সুবিধা-অসুবিধা মতেহে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলক সুযোগ-সুবিধাসমূহ দিব পাৰে।

সেই কাৰণেই কিছুলোকে ক'ব খোজে যে এখন উচ্চস্তৰীয় সমাজ আৰু সাধাৰণ সমাজ এখনৰ মাজৰ বৈষম্যখিনিৰ ভেটিটো বিদ্যালয় পৰ্যায়তে গঢ় লৈ উঠে। সেয়ে দেখা যায় যে প্ৰচুৰ সুবিধা সম্পন্ন বিদ্যালয় এখনৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকল সাধাৰণ বিদ্যালয় এখনৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীতকৈ অধিক আত্মবিশ্বাসী হৈ পৰে। (পাঠক ২০০২ঃ ১৫১)

ছবিত দেখা দুই প্ৰকাৰৰ স্কুল সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা

অৱশ্যে, দেশখনত বিভিন্ন কাৰণত অনেকখিনি ল'ৰা-ছোৱালী শিক্ষা লাভৰ পৰা বঞ্চিত হৈ ৰয়। সাধাৰণতে দেখা যায় যে খেতিৰ দিনত অনুসূচিত জাতি-জনজাতিৰ অনেকখিনি ল'ৰা-ছোৱালীকে বিদ্যালয়লৈ পঠিওৱাৰ পৰিৱৰ্তে খেতি-পথাৰলৈহে অভিভাৱকসকলে লৈ যায়। আকৌ, সেই শ্ৰেণীসমূহৰ কন্যা-সন্তানসকলক সাধাৰণতে পাকঘৰত ৰন্ধা-বঢ়াৰ কামতে ব্যস্ত কৰি ৰখাৰ বাবে তেওঁলোক শিক্ষা-দীক্ষাৰ পৰা সমূল্যেঃ বঞ্চিত হৈ ৰয়।

ছবিখনত কি দেখিছা?

ক্ৰিয়া কলাপ-১৩ (Activity-13)

প্ৰাক-প্ৰাথমিক স্তৰৰ (কেণ্ডিজি) বিদ্যালয় এখনৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰি জানিবলৈ পোৱা গৈছে যে খেলা-ধূলাতকৈ কৰ্মৰ লগত চিনাকি হোৱাটো অধিক প্ৰয়োজনীয়। কৰ্ম বুলিলে শিক্ষক-শিক্ষয়িত্ৰীসকলে তেওঁলোকৰ সুবিধামতে কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিয়া কামসমূহ বুজাব। ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ শিক্ষণকালত কৰ্ম-আঁচনিত অধিক গুৰুত্ব দিয়াটো প্ৰয়োজনীয় আৰু আজৰি সময়খিনিহে খেলা-ধূলাত খৰচ কৰিব লাগে।

এইদৰে দেখা গৈছে, ভৱিষ্যতৰ জীৱিকাৰ বাবে নিজকে প্ৰস্তুত কৰিবলৈ যাওঁতে লিংগ বৈষম্য আৰু জাতিভেদ প্ৰথা আদি এশ এটা কাৰকৰ ওপৰত ছাত্ৰী এগৰাকীয়ে কেনেদৰে নিৰ্ভৰ কৰিবলগীয়া হয়।

পৰিভাষা (Glossary) :

- **নাগৰিক (Citizen)** : নাগৰিক শব্দৰ অৰ্থ যদিও নগৰবাসী, ৰাজনীতি বিজ্ঞানত নাগৰিক শব্দটি কোনো এখন ৰাষ্ট্ৰত বসবাস কৰা লোকসকলক বুজাবলৈহে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। গতিকে, ৰাষ্ট্ৰ এখনৰ এজন সদস্য হিচাপে অধিকাৰৰ লগতে কৰ্তব্য বা দায়িত্ব আদিও ব্যক্তিজনৰ সদস্য পদৰ লগত সংযুক্ত হৈ পৰে।
- **শ্ৰম বিভাজন (Division of Labour)** : কৰ্মক বিশেষভাৱে বিভাজন কৰা এক প্ৰক্ৰিয়া হৈছে শ্ৰম বিভাজন নীতি। ইয়াৰ বাবে উৎপাদন গোটবোৰৰ কাম-কাজবোৰ কোনো বিশেষ গুণৰ ভিত্তিত বিভাজন কৰি লোৱা হয় যাতে উৎপাদন পদ্ধতিটো চলাই নিয়া বৃত্তিবোৰ (Occupations)ৰ সংযোজন কৰাৰ এক ব্যৱস্থা থাকে। সকলো সমাজতে প্ৰাথমিক পৰ্যায়ৰ শ্ৰম বিভাজন নীতি এটা থাকেই। উদ্যোগীকৰণৰ গতি আগবঢ়াৰ লগে লগে প্ৰাথমিক পৰ্যায়ৰ সৰল ব্যৱস্থাবোৰ ক্ৰমে জটিলতৰ হ'বলৈ ধৰে আৰু আধুনিক যুগত এনে শ্ৰম-বিভাজনে আন্তৰ্জাতিক পৰ্যায় এটিও লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে।
- **লিংগ (Gender)** : সাধাৰণ অৰ্থত পুৰুষ আৰু মহিলা বেলেগে বেলেগে বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা শব্দটিয়েই হৈছে লিংগ। কিন্তু, আজিকালি ই এটা সামাজিক অৱধাৰণা হৈ পৰিল। লিংগভেদৰ ব্যৱস্থাটো থাকিলেও প্ৰতিটো লিংগৰ প্ৰতিজন সদস্যৰ পৰা সমাজে কোনো বিশেষ আচৰণ আশা কৰে। সেইবাবে লিংগক সমাজ-গঠনৰ মূল ভেটি হিচাপে ধৰা যায়।
- **তথ্যভিত্তিক অন্বেষণ (Empirical Investigation)** : কোনো বিশেষ অঞ্চলত চলোৱা সমাজ-তাত্ত্বিক অধ্যয়নৰ তথ্যভিত্তিক অনুসন্ধানকে তথ্যভিত্তিক অন্বেষণ বোলা হয়।
- **অন্তঃবিবাহ (Endogamy)** : ই এক বিবাহ পদ্ধতি য'ত একেটা জাতি, একে সামাজিক শ্ৰেণী বা একে জনজাতিসমূহৰ পুৰুষ আৰু মহিলাৰ মাজতে বিবাহ সম্পন্ন কৰা হয়।
- **বহিঃবিবাহ (Exogamy)** : অন্তঃবিবাহৰ বিপৰীত বিবাহ পদ্ধতিটোৱেই হৈছে বহিঃবিবাহ। এই ব্যৱস্থাত এজন পুৰুষ বা এগৰাকী মহিলাৰ নিজৰ জাতি, শ্ৰেণী বা জনজাতিৰ পৰিৱৰ্তে অন্য এটা জাতি,

শ্রেণী বা জনজাতিৰ সদস্যৰ লগত বিবাহ অনুষ্ঠিত কৰা হয়।

- **মতাদৰ্শ (Ideology) :** মতাদৰ্শ হৈছে কোনো ভাবধাৰা বা বিশ্বাসৰ অংশীদাৰ হোৱা যিয়ে প্ৰভাৱশালী দলৰ স্বাৰ্থক ন্যায়সংগত বুলি বিবেচনা কৰে। গতিকে, কোনো বিশেষ মতাদৰ্শ স্থাপন কৰোঁতে সমাজৰ সৰু-বৰ বা গোটবোৰৰ মাজত থকা অসমতাক পদ্ধতিগতভাৱে একেলগ কৰা হয়। মতাদৰ্শৰ অৱধাৰণাটো ক্ষমতাৰ লগত জড়িত হৈ থাকে, কাৰণ আদৰ্শৰ বিভিন্ন পদ্ধতিবোৰে ক্ষমতাক আইনসংগত বুলি প্ৰচাৰ কৰাত সহায় কৰি থাকে।
- **ন্যায্যতা (Legitimacy) :** কোনো বিশেষ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাক ন্যায়সঙ্গত বা বৈধ বুলি বিশ্বাস কৰাকে ন্যায্যতা প্ৰদান কৰা বুলি কোৱা হয়।
- **এক পতি-পত্নী বিবাহ (Monogamy) :** এই বিবাহ হৈছে এজন পুৰুষে কেৱল এগৰাকী মহিলাকহে বা এগৰাকী মহিলাই কেৱল এজন পুৰুষকহে বিবাহ কৰাব পৰা এক ব্যৱস্থা।
- **বহু পতি-পত্নী বিবাহ (Polygamy) :** এইবিধ বিবাহ হৈছে এজন পুৰুষে বা এগৰাকী নাৰীয়ে একে সময়তে একাধিক পুৰুষ বা মহিলাৰ লগত বিবাহ পাশত আবদ্ধ হোৱা এক ব্যৱস্থা।
- **বহুপতি বিবাহ (Polyandry) :** এগৰাকী নাৰীয়ে একে সময়তে এজনতকৈ অধিক পুৰুষক বিবাহ কৰা ব্যৱস্থাটিকে বহুপতি বিবাহ ব্যৱস্থা বোলা হয়।
- **বহুপত্নী বিবাহ (Polygyny) :** এজন পুৰুষে একে সময়তে একাধিক নাৰীক পত্নী হিচাপে গ্ৰহণ কৰা ব্যৱস্থাটিক বহুপত্নী বিবাহ ব্যৱস্থা বোলা হয়।
- **চাকৰি উদ্যোগ (Service Industry) :** যিবোৰ উদ্যোগ সামগ্ৰী উৎপাদনতকৈ চাকৰি উৎপাদনৰ লগতহে জড়িত সেইসমূহ উদ্যোগ এই শ্ৰেণীত ধৰা হয়। উদাহৰণ : পৰ্যটন উদ্যোগ।
- **ৰাষ্ট্ৰ সমাজ (State Society) :** ই হৈছে এনে এখন সমাজ যিখনে এক আনুষ্ঠানিক পদ্ধতি হিচাপে দেশখনত চৰকাৰ এখন চলাই ৰাখে।
- **ৰাষ্ট্ৰবিহীন সমাজ (Stateless Society) :** ই হৈছে এনে এখন সমাজ য'ত চৰকাৰ বুলি আনুষ্ঠানিক কোনো এটা সংস্থা নাথাকে যদিও সমাজখন বৰ্তি থাকে।
- **সামাজিক গতিশীলতা (Social Mobility) :** ই হৈছে এক সামাজিক প্ৰস্থিতি বা বৃত্তিৰ পৰা আন এটা প্ৰস্থিতি বা বৃত্তিলৈ গতি কৰা কাৰ্য।
- **সাৰ্বভৌমত্ব (Sovereignty) :** ই হৈছে এক নিৰ্দিষ্ট ভূখণ্ডত ৰাষ্ট্ৰ এখনে বিবাদহীনভাৱে ৰাজনৈতিক শাসন চলাব পৰা এক অধিকাৰ।

অনুশীলনী (Exercise)

- ১। তোমাৰ সমাজখনত বিবাহকাৰ্যত প্ৰচলিত হৈ থকা নীতি-নিয়মসমূহ উল্লেখ কৰা। লগতে, তোমাৰ সহপাঠীসকলে লাভ কৰা তথ্যৰাজিও তুলনা কৰি চোৱা।

Mention the rites and rituals prevalent in the marriage ceremonies in your society.
Compare your findings with those of your class mates.

- ২। যিসমূহ পৰিয়ালে অৰ্থনৈতিক, ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক ক্ষেত্ৰত পৰিৱৰ্তনৰ মুখ দেখিছে, সেইসমূহ পৰিয়ালৰ সদস্য, গৃহ-নিৰ্মাণৰ ধৰণ আৰু আন্তঃব্যক্তি সম্পৰ্কত কি কি পৰিৱৰ্তন আহিছে, উল্লেখ কৰা।

Mention the changes occurring in the families who have lately undergone an uplift in their economic, political and cultural standards, with regard to their family structure, house building and inter personal relations.

- ৩। কৰ্মৰ বিষয়ে এখনি ৰচনা লিখা আৰু লগতে জীৱিকাৰ বিভিন্ন পথ আৰু পৰিধিৰ পৰিৱৰ্তনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা।

Write an essay on 'Work' and discuss the latest changes in the fields of livelihood in the present society.

- ৪। তোমাৰ সমাজখনৰ সদস্যসকলক কি কি অধিকাৰ প্ৰদান কৰা হৈছে আৰু সেইবোৰে তোমাৰ জীৱনত কেনেদৰে প্ৰভাৱ পেলাইছে, উল্লেখ কৰা।

What rights have been given to the member of your society and mention how they have influenced your life.

- ৫। সমাজশাস্ত্ৰত ধৰ্মৰ আলোচনা কেনেদৰে কৰে, লিখা।

How does Sociology discuss religion?

- ৬। এটি সামাজিক অনুষ্ঠান হিচাপে তোমাৰ বিদ্যালয়খনিৰ বিভিন্ন দিশ আলোচনা কৰা।

Discuss the various aspects of your school as a social institution.

- ৭। বিভিন্ন সামাজিক অনুষ্ঠানে পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ লগত কিদৰে সহযোগিতা কৰে, আলোচনা কৰা।

Discuss how different social institutions co-operate with one another to reach their goal.

References :

- Acharya Hemlata 1974. 'Changing Role of Religious Specialists in Nasik – The Pilgrim City', in ed. Rao. M.S.A., An Urban Sociology in India : Reader and Source Book, Orient Longman, New Delhi, pp - 391-403.
- Apple, Michael W. 1979, Ideology and Curriculum, Routhledge and Kegan Paul, London.
- Chugtai, Ismat. 2004. Tiny's Granny in Contemporary Indian Short Stories : Series 1. Sahitya Akademi, New Delhi.
- Dube, Leela. 2001. Anthropological Exploration in Gender : Intersecting Fields, Sage Publications, New Delhi.
- Durkheim, Emile. 1956. Education and Sociology. The Free, New York.
- Pathak, Avijit. 2002, Social Implications of Schooling : Knowledge, Pedagogy and Consciousness. Rainbow Publishers, Delhi.
- Pratichi. 2002. The Pratichi Education Report. Pratichi Trust, Delhi.

